

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

О. Л. Туриніна

**МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ
ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ**

Навчально-методичний посібник

Київ
ДП «Видавничий дім «Персонал»
2018

Рецензенти: *О. М. Кокур*, д-р психол. наук, проф.
В. М. Сильов, д-р пед. наук, проф.
О. В. Войтенко, канд. психол. наук, доц.

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 12 від 17.12.15)

Туриніна О. Л.

Методологія та методи психологічного дослідження: навч.-метод. посіб. / О. Л. Туриніна. — Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2018. — 206 с. — Бібліогр.: с. 199–205.

ISBN 978-617-02-0221-5

У пропонованому навчально-методичному посібнику розкрито проблеми методології психології як самостійної галузі наукового пізнання, сутності та змісту основних категорій, представлено загальну характеристику методологічних принципів наукового пізнання психології. Розглянуто питання взаємозв'язку методології, методів та методики психологічного дослідження та висвітлено різноманітні класифікації методів психології. У посібнику описано специфіку методологічних проблем у теоретичній, практичній та побутовій психології та представлено характеристику кризового стану методології психологічної науки.

Окремий розділ присвячено питанням проведення наукового дослідження, який допоможе читачу при написанні власної наукової роботи.

Для студентів вищих навчальних закладів, аспірантів, докторантів та молодих науковців.

© О. Л. Туриніна, 2018
© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2018
© ДП «Видавничий дім «Персонал», 2018

ISBN 978-617-02-0221-5

ЗМІСТ

Розділ 1. Методологія психології як самостійна галузь наукового пізнання	5
1.1. Основні поняття методології психологічної науки	5
1.2. Поняття про наукове пізнання	28
1.3. Методологічні принципи наукового пізнання психології	53
Питання для самоконтролю	67
Розділ 2. Методологія як наука про метод	68
2.1. Взаємозв'язок методології, методів та методики психологічного дослідження	68
2.2. Класифікації методів психології	73
2.3. Неекспериментальні психологічні методи	77
2.4. Експериментальні методи	101
2.5. Математичні та статистичні методи у психології	109
Питання для самоконтролю	111
Розділ 3. Методологічні проблеми психології та криза психологічної науки	112
3.1. Особливості методологічних проблем у теоретичній, практичній та побутовій психології	112
3.2. Характеристика кризового стану методології психологічної науки	127
3.3. Методологічна криза та типи психологічних парадигм	140
Питання для самоконтролю	152

Розділ 4. Особливості проведення наукового дослідження	153
4.1. Порядок проведення наукового дослідження.....	153
4.2. Методи зведення результатів експериментальних досліджень	159
4.3. Обробка та оформлення результатів дослідження.....	175
4.4. Мова і стиль викладу змісту наукової праці.....	183
4.5. Прийоми викладення наукових матеріалів	187
Питання для самоконтролю	198
Література	199

Розділ 1

МЕТОДОЛОГІЯ ПСИХОЛОГІЇ ЯК САМОСТІЙНА ГАЛУЗЬ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

1.1. Основні поняття методології психологічної науки

Методологія науки — специфічна галузь знання, яка посідає проміжне місце в ієрархії пізнавальних сфер між конкретними науками та філософією. У гранично короткому визначенні методологія — це вчення про шляхи пізнавальної діяльності.

Методологія досліджує внутрішні механізми, логіку руху й організації знання, закони його функціонування й зміни, пояснювальні схеми науки тощо. Методологія науки здатна тільки позначати загальні принципи ефективної пізнавальної діяльності, але не може передбачати конкретні шляхи пізнання досліджуваного об'єкта.

Методологія виробляє загальні підходи та принципи, але не є методичним знанням, не є “рецептурою” та “технологією” отримання нового знання. Корисне функціонування методології в конкретних галузях пізнавальної діяльності відбивається у критичному аналізі можливих варіантів вирішення проблеми та дискредитації свідомо безвихідних шляхів дослідження.

Стосовно конкретної науки методологічний аналіз містить також відповіді на питання про предмет науки, у тому числі про критерії, що відмежовують її предмет від предмета суміжних наук; про основні методи цієї науки, про будову її концептуального апарату.

До методології відносять також аналіз пояснювальних принципів, що застосовуються у науці, її зв'язків з іншими науками, критичну оцінку одержаних результатів, загальну оцінку рівня й перспектив розвитку зазначеної науки тощо.

Якщо теорія являє собою результат процесу пізнання, то методологія визначає способи досягнення й побудови знання. Так принцип детермінізму спрямовує дослідницьку думку у розробленні фізичних, біологічних, психологічних та соціальних теорій.

Ці теорії перевірені суспільною практикою, можуть також виконувати методологічну функцію, тобто слугувати організуючим початком роботи вчених.

Методологія має загальний характер, але вона конкретизується відповідно до різних сфер практичної та теоретичної діяльності. Однією з таких сфер є психіка, дослідження якої передбачає розроблення відповідних методів. Тому методологія, функціонуючи як загальна система пояснювальних принципів та регуляторів, застосовується у психології відповідно до своєрідності її предмета, який вимагає розроблення та застосування спеціальної конкретно-наукової методології.

Досить тривіальною для сучасної методології є думка про те, що дослідження предмета вимагає “своїх”, ідентичних його природі методів. Поєднання предмета та методу, їх обмеженість виокремлюється методологією як одна з найнеобхідніших умов успіху наукового дослідження. Підміна методів може спровокувати дослідження на провал чи зарахувати його у розряд антинауки. Цьому факту особливо сприяють прийом аналогії, редукування, пов’язані з перенесенням особливостей і характеристик однієї предметної сфери на іншу, або принципове їх спрощення.

Якщо наукова проблема не може бути вирішена старими методами, або досліджуваний об’єкт має природу, до якої старі методи неможливо застосувати, тоді умовою вирішення завдання стає створення нових засобів і методів.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що методологія — це:

а) особлива форма рефлексії, що містить у собі:

- аналіз передумов та підстав наукового пізнання (насамперед філософсько-світоглядних), методів, способів організації пізнавальної діяльності;

- вивчення не тільки методів, а й засобів, до яких можна зарахувати принципи, регулятори, орієнтації, а також категорії та поняття;
 - виявлення зовнішніх і внутрішніх детермінант процесу пізнання, його структури;
 - критичне оцінювання отриманих наукою знань;
 - визначення історично конкретних меж наукового пізнання при застосуванні цього способу його організації;
- б) система принципів і способів організації, побудови теоретичної та практичної діяльності, а також вчення про цю систему;
- в) вчення про ідейні позиції науки, логіку та методи її дослідження;
- г) вчення про методи та принципи пізнання;
- д) галузь наукової діяльності, яка вивчає і застосовує загальні та конкретні методи наукових досліджень, а також принципи підходу до визначення предмета, об'єкта, методів дослідження дійсності й до вирішення різних класів наукових завдань.

Методологія психології — це система принципів і способів організації та побудови теорії та практики деяких психологічних наук, їх галузей, а також вчення про цю систему. Це вчення є “корінням” дерева психологічної науки.

Так, К. К. Платонов визначає методологію психології як галузь психології, що міститься на її перетині з філософією, предметом якої є відповідність мови психологічної науки, принципів психології, її методів та структури (дерева психологічної науки) принципам діалектичного матеріалізму. Змістовно визначено методологію П. Копкіним і С. Спіркіним: “Методологія є застосуванням принципів світогляду до процесу пізнання”.

Світогляд є вищим рівнем усвідомлення дійсності, що являє собою досить стійку систему поглядів (знань, умінь, взаємин) людини на оточення та себе. Формується світогляд у результаті узагальнення індивідуальних та суспільних знань і

досвіду в усіх сферах буття під впливом життєвих умов (природних і соціальних, макро- і мікросередовищних).

Світогляд визначає позицію людини щодо всіх явищ дійсності у вигляді його ціннісних орієнтацій і принципів діяльності.

Вирізняють такі структурні *рівні методологічного знання*:

- рівень філософської методології;
- рівень загальнонаукових принципів і форм дослідження;
- рівень конкретно-наукової методології;
- рівень методики і техніки дослідження.

Рівень філософської методології являє собою філософські знання, отримані за допомогою методів філософії, що розробляються зазвичай професійними філософами. Філософія відіграє подвійну методологічну роль: по-перше, здійснює конструктивну критику наукового знання з точки зору умов та меж його застосування, адекватності його методологічного фундаменту та загальних тенденцій його розвитку. По-друге, філософія дає світоглядну інтерпретацію результатів науки. Філософська методологія, яка є невід'ємною частиною світогляду психолога, допомагає у формулюванні дослідницьких та практичних завдань, створює найістотніші світоглядні передумови для дослідження тієї реальності, з якою має справу вчений або практик, тому зазначений рівень у структурі методологічного знання було б правомірним назвати філософсько-світоглядним.

Рівень загальнонаукових принципів і форм дослідження, на думку В. П. Зінченка і С. Д. Смирнова, розвинувся лише у ХХ ст. Йому властиві змістовні наукові концепції (наприклад, концепція ноосфери В. І. Вернадського), універсальні концептуальні системи (тектологія А. А. Богданова, загальна теорія систем Л. фон Берталанфі) та деякі сучасні загально-методологічні підходи (синергетика Г. Хакена, концепція аутопоезису У. Матурани та Ф. Варели, теорія дисипативних структур І. Р. Пригожина), а також методологічні або логіко-методологічні концепції — структуралізм, що поширився в

антропології, етнографії і частково у психології та психотерапії, а також системний аналіз і логічний аналіз. Методологію системного проектування Г. П. Щедровицького також можна зарахувати до цього рівня.

Рівень конкретно-наукової методології застосовується до конкретної науки та відображає принципи і методи певної наукової діяльності — відповідно до предмета конкретної дисципліни. Вона має спеціальний дисциплінарний характер, її розробляють спеціалісти певної галузі знань. Конкретно-наукова методологія зіставляється із законами, принципами, методами філософської методології як безпосередньо, так і опосередковано — через рівень загальнонаукової методології.

Рівень методики і техніки дослідження пов'язаний з дослідницькою практикою. Він становить норми і вимоги до прийомів ведення дослідницької практичної роботи. У психології до нього належать норми проведення експериментально-психологічних досліджень, класифікації видів експерименту, вимоги до розроблення психодіагностичних методів. Як зауважує В. В. Рибалка, значення методології для психології полягає в тому, що:

- методологія необхідна психології для осягнення, пізнання та перетворення самого предмета психології;
- без оновлення методологічних систем психологія не в змозі охопити безліч фактів, емпіричних матеріалів, експериментальних даних, які здобувають під час наукової психологічної діяльності;
- психолог-дослідник має бути методологічно грамотним, оскільки на нього покладено величезну відповідальність за отримання і використання наукових даних у теоретичному дослідженні та психологічній практиці.

Водночас наукова психологія має величезне значення для загальної методології на всіх її рівнях.

Більш конкретної характеристики методологія психологічної науки набуває в контексті розгляду структури наукової психології та відповідного до неї методологічного простору.

За провідними проблемами, науковим апаратом, методами тощо наукову психологію можна поділяти на цьому етапі свого розвитку на три великих напрями або групи галузей — на теоретичну, прикладну і практичну психологію. Кожну з цих трьох груп диференціюють на відповідні галузі.

Так, В. В. Рибалка у своєму монографічному дослідженні, з погляду на наявність складної будови наукової психології культурно-історичного, філософського, загальнонаукового, психологічного контексту, пропонує ввести поняття методологічного простору наукової психології — на прийнятному рівні його узагальнення і конкретизації, диференціації та інтеграції.

У методології науки виокремлюють такі *функції*.

По-перше, методологія забезпечує чіткість та ясність постановки проблеми (наукової або практичної) з боку як змісту, так і форми. Інакше кажучи, на підставі певних принципів та методологічних норм вдається грамотно сформулювати питання, яке потребує вирішення.

По-друге, методологія здійснює світоглядну інтерпретацію результатів науки. Будь-яке відкриття, будь-які нові факти та одержані дані вимагають пояснення і включення у систему відомих знань.

Наприклад, відкриття нових властивостей елементарних часток поставило проблему: або намагатися пояснити їх з позицій колишньої методології, або переглянути деякі принципи цієї методології.

По-третє, методологія уможлиблює виробити стратегію розвитку науки та практики. Зрозуміло, що вчені, які стоять на відмінних методологічних позиціях, подальші перспективи вбачають також по-різному.

По-четверте, методологія стимулює процес розвитку науки і практики. Застарілі методологічні принципи, які не відповідають новим науковим даним, зрозуміло, навряд чи зможуть когось до чогось стимулювати. Саме тому і відбувається зміна методологічних підходів, що формулювання нових норм

і принципів дає змогу розкрити простір кращого бачення діапазону можливостей.

По-п'яте, методологія дає певні засоби для вирішення поставлених завдань. Психоаналітична методологія пропонує свої засоби як для вивчення психіки, так і для впливу на неї.

По-шосте, методологія дає можливість описувати та оцінювати безпосередньо діяльність дослідника або практика та здійснювати вироблення рекомендацій та правил, тобто тих норм, якими має керуватися людина у своїй діяльності. Йдеться про аналіз структури діяльності, що містить мотивацію, цілі, завдання, дії, засоби й методи, оцінку результатів. Вирішення цих питань сприяє поліпшенню організаційного аспекту дослідження будь-яких проблем або перетворення досліджуваних об'єктів.

Форми методології. Сучасні вчені вирізняють 5 форм методології:

- дескриптивну;
- нормативну;
- протометодологію;
- формальну;
- змістовну.

Методологія як вчення про пізнавальну діяльність може виявлятися у двох основних формах:

- дескриптивній (описовій);
- нормативній.

Дескриптивна методологія полягає в ретроспективному описі здійснених процесів наукового пізнання. Це рефлексія вихідних підстав та передумов наукового пізнання, яка здійснює постфактум стосовно наукових підходів, що виникають.

Дескриптивна методологія означає первинний та “слабкий” рівень рефлексії або самосвідомості певної науки.

Нормативна методологія становить рефлексію формально-організованого боку дослідницької діяльності. Її результатом є побудова правил та норм правильності постановки проблеми як з точки зору її змісту, так і форми. Нормативна

методологія презентує певні засоби для вирішення поставлених завдань (інтелектуальна техніка наукової діяльності), покращує організацію досліджень, формулює позитивні рекомендації та правила здійснення наукової діяльності.

Протометодологія — це індивідуальний пізнавальний досвід дослідника, яким він інтуїтивно керується у процесі пізнавальної діяльності, та не усвідомлює внутрішні підсвідомі принципи, підходи, методи, які спрямовують його на пізнавальному шляху. Більшість дослідників у різних науках працює саме на підставі такої “протометодології” або виробленої з досвідом інтуїції. Таким чином, протометодологія, закладена у філо- та онтогенезі, виявляє себе у вигляді інтуїції, інсайту. Саме тому можна говорити про мотиваційне значення протометодології в розвитку особистості людини, яка є важливою ланкою формування характеру, світогляду конкретної людини і відповідно її життєвого стилю.

Інший підхід до аналізу методології як предмета є поділ її на формальну та змістовну.

Предметом **формальної методології** є переважно мова та логіка наукового знання. Саме тому формальна методологія більш пов’язана з вирішенням проблем обґрунтування наукового знання.

Предметом **змістовної методології** є переважно зародження нового знання та його розвиток. У контексті цього змістовна методологія більш пов’язана з аналізом історико-логічних процесів розвитку наукового знання. Підґрунтя науки має складну будову та обов’язково містить три структурних елементи:

- наукову картину світу;
- ідеали та норми наукового пізнання;
- філософські підстави науки.

Наукова картина світу становить цілісну систему уявлень про загальні властивості й закономірності дійсності, побудовану в результаті узагальнення й синтезу фундаментальних наукових понять та принципів. Залежно від підстав розподілу

розрізняють загальнонаукову картину світу, яка містить уявлення про дійсність (тобто природу, суспільство й пізнання), та природничо-наукову картину світу. Остання — залежно від предмета пізнання — може бути фізичною, астрономічною, хімічною, біологічною тощо. У загальнонауковій картині світу визначальним елементом виступає картина світу тієї галузі наукового знання, яка посідає чільне місце на конкретному етапі розвитку науки. Кожна картина світу будується на підставі певних фундаментальних наукових теорій, проте залежно від ступеня розвитку практики і пізнання одні наукові картини світу змінюються на інші. У психології відомі праці науковців, у яких розглядаються поняття “картина світу”, “образ світу”, “моделі світу” (К. Абульханова-Славська, М. Бахтін, Б. Кузнецов, А. Гуревич, Е. Гуссерль, В. Дьяконова, Л. Даниленко, В. Жидков, Ю. Лотман, Л. Виготський, С. Рубінштейн, Л. Нікітіна, В. Постовалова, К. Соколов, А. Спіркін, М. Хайдеггер, О. Шпенглер та ін.).

Вивчаючи побудову образу світу, який пов’язаний з особливостями сприйняття, О. Н. Леонтьєв стверджує, що у картині образу світу провідна роль відведена як зовнішньому впливу, так й індивідуальній взаємодії із середовищем. Він заміщає термін “концептуальна картина світу” поняттям “образ світу”.

Етапи розвитку наукової картини світу

Наука як цілісний феномен проходить у своєму розвитку три основних етапи:

- класичний;
- некласичний;
- постнекласичний (сучасний).

Кожна зі стадій має свою парадигму (сукупність теоретико-методологічних та інших установок), власну картину світу та фундаментальні ідеї.

На кожному з цих етапів розробляються відповідні ідеали, норми та методи наукового дослідження, формується певний стиль мислення, своєрідний понятійний апарат тощо. Крите-

рієм цієї періодизації є співвідношення (протиріччя) об'єкта та суб'єкта пізнання.

Класична наука (XVII–XIX ст.), досліджуючи свої об'єкти, прагнула описати та теоретично пояснити, усуваючи по можливості все, що стосується суб'єкта, засобів, прийомів та операцій його діяльності. Таке усунення розглядалось як необхідна умова отримання об'єктивно-істинних знань про світ. Тут панує об'єктний стиль мислення, прагнення пізнати предмет сам по собі, безвідносно до умов його вивчення суб'єктом. У такій картині світу передбачається чіткий поділ суб'єкта та об'єкта пізнання, де суб'єкт переміщується у будь-яку точку спостереження, однак не змінює систему зв'язків.

Класична стадія має своєю парадигмою механіку, її картина світу будується за принципом жорсткого детермінізму, їй відповідає образ світобудови як годинникового механізму. У Новий час склалася механічна картина світу, яка стверджує: Всесвіт являє собою сукупність великого числа незмінних та неподільних часток, що переміщуються в абсолютному просторі й часі, пов'язаних силами тяжіння, підпорядкованих законам класичної механіки; природа виступає в ролі простої машини, частини якої жорстко детерміновані; всі процеси в ній зведені до механічних. На підґрунті механістичної картини світу будується метафізичний підхід до досліджуваних явищ природи, які не пов'язані між собою, незмінні та не розвиваються.

Виникнення соціально-гуманітарних наук завершило формування науки як системи дисциплін, що охоплюють усі основні сфери світобудови: природу, суспільство та людський дух. Наука придбала звичні для нас риси універсальності, спеціалізації та міждисциплінарних зв'язків. Експансія науки на все нові предметні галузі, які поширювали технологічне та соціально-регулятивне застосування наукових знань, супроводжувалася зміною її інституційного статусу.

Подальший розвиток науки вносить суттєві відхилення від її класичних канонів. У XVIII–XIX ст. відбулося формуван-

ня класичної психології. Уявлення Декарта про дуалізм душі й тіла, розуміння механістичної детермінації як підґрунтя причинного пояснення породили тип раціональності, який на тривалі роки впровадив використання у психології критеріїв науковості, що запозичені з парадигми класичної науки. У XVIII–XIX ст. психологія перебувала на допарадигмальному етапі розвитку та характеризувалася спробами визначити свій предмет апробацією різних методів дослідження, пошуком універсального пояснювального механізму психічних феноменів.

Еволюція ідей у XIX ст. залежала від природознавства. Так, Г. Фехнер розробив вчення про психофізику та психометрію. Підсумком цього етапу розвитку стала поява асоціативної психології як першої психологічної школи. Асоціативна парадигма змогла об'єднати фрагменти психологічного знання в єдину систему науки, а саме: виникла психологічна термінологія, був знайдений загальний пояснювальний принцип — механізм асоціації, сформульовані психологічні закони. Асоціативна психологія розвивалася, орієнтуючись на досягнення природознавства. Успіхи фізики (механіки) слугували стимулом для концепції “ментальної фізики” Дж. Мілля-старшого; хімія стала ідейним джерелом проекту “ментальної хімії” Дж. С. Мілля-молодшого. Теорії еволюції та спадковості у біології надихнули А. Бена і Г. Спенсера на розвиток еволюційних ідей у психології.

Психологія у межах класичної картини світу характеризувалася орієнтацією на методологію позитивізму, чітким визначенням меж науки та претензіями психологічного знання на самостійність і, як наслідок, стала самостійною наукою. Відкриття кризи 10–30-х років XX ст. можна назвати початком формування передумов для переходу психології на некласичний тип розвитку. Водночас психологія того часу, намагаючись вийти з кризи та критикуючи психологію В. Вундта і структуралізм Е. Тітченера, формує нові школи, орієнтовані на ідеали класичної науки.

Так з'явилися зазначені школи й напрями: вюрцбургська школа, функціоналізм, гештальтпсихологія, французька соціологічна школа, описова психологія Дільтея.

Загалом класичній психології було притаманне використання таких принципів: різні варіації детермінізму (механічний, біологічний, статистичний), принципи редукції, реактивності, елементалізму (атомізму), рефлексу.

На думку багатьох психологів, така жорстка орієнтація на природні науки привела психологію до перманентної кризи й виникнення “комплексу неповноцінності”.

Основними ідеями та думками, які спрямовували рух психологічної науки, на цьому етапі були:

- дії людини недовільні та причинно зумовлені, хоча їх причини набагато важче розкрити, ніж у фізичному світі;
- механістичне розуміння свідомості, загальний закон рухів душі — закон асоціації;
- джерелом знання є досвід, який започатковує співвідношення між внутрішніми та зовнішніми відносинами;
- структурний підхід до психічних явищ;
- теорія двох факторів психічного розвитку (біологічного та соціального);
- психофізична проблема (співвідношення душі та тіла);
- психофізіологічна проблема (співвідношення психіки та мозку).

Некласична наука (перша половина ХХ ст.), вихідний пункт якої був пов'язаний з розробленням релятивістської та квантової теорії, відкидав об'єктивізм класичної науки та уявлення реальності як суб'єктивного фактора, незалежного від засобів її пізнання. Некласична наука являє собою систему знань та способів їх отримання, яка заснована на уявленнях про те, що сам процес та продукти пізнання не можна абстрагувати від процедур і засобів (включаючи наукові теорії), за допомогою яких ми пізнаємо світ. Некласична картина світу визнає, що суб'єкт та об'єкт дослідження пов'язані між со-

бою та впливають один на одного. Вона осмислює зв'язок між знаннями об'єкта та характером засобів й операцій діяльності суб'єкта. Будь-яка властивість конкретного об'єкта не належить йому сама по собі, а завжди виявляється тільки у взаємодії з іншим об'єктом, інакше кажучи, існує у просторі між першим і другим, третім об'єктом тощо. Експлікація таких зв'язків розглядається як умова об'єктивно-істинного опису та пояснення світу.

З неklasичною наукою пов'язана парадигма відносності, дискретності, квантування, додатковості. Якщо в класичній науці універсальним способом завдання об'єктів теорії були операції абстракції та безпосередньої генералізації емпіричного матеріалу, то для неklasичної науки є характерним введення об'єктів шляхом математизації, яка виступає основним індикатором ідей у науці та зумовлює створення її нових розділів і теорій. Математизація веде до підвищення рівня абстракції теоретичного знання, що тягне за собою втрату наочності. Перехід від класичної науки до неklasичної характеризується революційною ситуацією, яка полягає у входженні суб'єкта пізнання в "тіло" знання як необхідного компонента. Зміни відбуваються у розумінні предмета знання: ним стала тепер не реальність "у чистому вигляді", яка фіксується живим спогляданням, а певний її зріз, що задається через призму прийнятих теоретичних та операційних засобів і способів її освоєння суб'єктом. Оскільки про деякі характеристики об'єкта неможливо говорити без урахування засобів їх виявлення, то породжується специфічний об'єкт науки, за межами якого немає сенсу шукати справжній його прототип. Виявлення відносності об'єкта до науково-дослідної діяльності спричинило те, що наука стала орієнтуватися не на вивчення фактів як незмінних, а на вивчення умов, потрапляючи в які вони поводять себе певним чином.

На неklasичну науку психологія почала перетворюватися на початку ХХ ст., і це пов'язано з працями З. Фрейда, К. Левіна, Л. С. Виготського, С. Л. Рубінштейна, О. М. Леонтьє-

ва, О. Р. Лурії, Д. Н. Узнадзе та ін. До неklasичних знахідок психологічної науки відносять різні спроби подолання “постулату безпосередності” шляхом пошуків “опосередкованих ланок”.

Для неklasичної науки властива поява антиномій, під якими розуміють однаково доказові судження, що суперечать один одному. У психології можна вирізнити такі антиномії:

- поєднання в одній мові опису тілесного й духовного;
- психологія являє собою науку молоду та водночас давню;
- психологія — це наука природна та гуманітарна;
- психологій багато, однак психологія єдина;
- психологія є наукою теоретичною та практичною тощо.

Загалом неklasичній психології притаманне використання принципів детермінізму (імовірнісного, системного), цілісного підходу до психічних явищ, системності, активності, історизму. Некласична психологія характеризується такими рисами:

- змінюється розуміння закону в психології (законтенденція) та уявлення про можливість єдиної психологічної науки;
- постулюється ідея активності свідомості та опосередкованості (знак, символ, образ, особистісний смисл тощо). Відбувається прорив із-за кордону постулату “безпосередності” та пошуку тієї “опосередкованої ланки”, яка, породжуючи психічні явища, сама не належить до сфери психічного.

Так, культурно-історична психологія характеризується:

- розглядається питання детермінації психічного та ідея знакового опосередкування;
- К. Г. Юнг вводить принцип синхронічності, в якому реалізована радикальна відмова від уявлень про причини впливу;
- В. Франкл на перше місце висуває смислову, специфічно людську причинність, для якої особистісний смисл та

спілкування зумовлюють детерміністський розвиток подій;

- з'явилася ідея багатовимірності й багаторівневості свідомості;
- виникла проблема обмеження можливостей спостерігача;
- почала розглядатися проблема артефактів, у якій процес і результати пізнання вивчалися залежно від методів дослідження та особистості експериментатора;
- вивчалась проблема взаємозалежності зовнішнього та внутрішнього;
- почали формуватися такі школи та напрями психології, як: діяльнісний підхід (О. Леонтьєва, С. Рубінштейн); культурно-історична концепція Л. Виготського (соціум розглядався не як фактор або умова, а як джерело розвитку особистості); психоаналіз та неофрейдизм (розроблення концепції несвідомого); теорія установки Д. Узнадзе; біхевіоризм (S-R) та необіхевіоризм (S-O-R); гуманістична психологія; когнітивна психологія та ін.

Постнекласична наука формується у 70-х роках ХХ ст. Цьому факту сприяла революція у зберіганні та отриманні знань (комп'ютеризація науки), неможливість вирішити низку наукових завдань без комплексного використання знань різних наукових дисциплін, без урахування місця й ролі людини у досліджуваних системах.

Постнекласична наука являє собою сучасну стадію в розвитку наукового пізнання, яка додає до ідеалів некласичної науки вимоги до врахування ціннісно-цільових установок вченого та його особистості загалом.

Постнекласична наука враховує співвідношення характеру здобутих знань про об'єкт не тільки зі специфікою засобів та операцій діяльності, які пізнають суб'єкта, а й з її ціннісно-цільовими структурами.

Постнекласичній стадії відповідає парадигма становлення й самоорганізації. Основні риси нового (постнекласичного) образу науки відбиваються синергетикою, яка вивчає загальні

принципи процесів самоорганізації, що протікають у системах найрізноманітнішої природи (фізичних, біологічних, технічних, соціальних тощо). Орієнтація на “синергетичний рух” — це орієнтація на історичний час, системність (цілісність) і розвиток як найважливіші характеристики буття.

Все частіше об'єктами дослідження ставали складні, унікальні системи, які характеризуються відкритістю та саморозвитком. Серед них такі природні комплекси, які досліджують безпосередньо саму людину; медико-біологічні, екологічні, біотехнологічні об'єкти, системи “людина-машина”, які містять інформаційні системи та системи штучного інтелекту тощо. З такими системами ускладнюється, а іноді й взагалі неможливе експериментування. Їх вивчення є неможливим без визначення меж можливого втручання людини в об'єкт з етичних причин. Тому не випадково на етапі постнекласичної науки переважала ідея синтезу наукових знань, тобто прагнення побудувати загальнонаукову картину світу на підставі принципу універсального еволюціонізму, який об'єднує ідеї системного та еволюційного підходів.

У постнекласичній науці стверджується парадигма цілісності, згідно з якою світобудова, біосфера, ноосфера, суспільство та людина становлять цілісність. Виявом цієї цілісності є те, що людина перебуває не поза досліджуваним об'єктом, а всередині нього, він лише частина цілого. Як наслідок такого підходу спостерігається зближення природничих та суспільних наук, за якого ідеї та принципи сучасного природознавства широко впроваджуються у гуманітарні науки, та навпаки.

Основними рисами постнекласичного етапу розвитку наукової картини світу є:

- втрата підрозділу наук про природу та дух;
- виникнення різноманітних концепцій;
- поділ різними типами раціональності сфер впливу;
- визнання багатовимірності світу й різних логік його дослідження;
- прийняття ідеї невизначеності як сполучного етапу розвитку будь-яких систем;

- легалізація внутрішньосуб'єктивного досвіду;
- визнання парадигмальної толерантності;
- провідний характер міждисциплінарних досліджень;
- виникнення рефлексії зв'язку знання з особливостями методичних процедур та з ціннісно-цільовими контекстами.

Формування постнекласичної психології відбувалося в епоху чергової кризи, яка почалась у 90-ті роки ХХ ст. та пов'язана з усвідомленням методологічних проблем психології. Симптоми цієї кризи виявилися в існуванні безлічі не погоджених між собою теорій та різноманітних психологічних термінів. Завдання інтеграції психологічного знання стимулювали перехід до постнекласичної психології, який характеризувався розумінням мережевої природи знання, інтенсивністю наукових комунікацій, прагненням до взаємної узгодженості психологічних теорій.

Постнекласична психологія являє собою такий стан знання, коли різні наукові теорії складають взаємоузгоджену мережу. Це означає, що у насиченому інформаційними можливостями світі будь-яка психологічна теорія має враховувати інші психологічні теорії.

Загалом постнекласичній психології притаманне використання зазначених принципів: соціодетермінізм, цілісний підхід до психічних явищ, принципи системності, активності, історизму, додатковості та невизначеності. Постнекласична психологія характеризується такими рисами:

- відхід від протиставлення природничо-наукового й гуманітарного пізнання;
- становлення міждисциплінарних досліджень (теза Р. І. Стернберга, Є. Григоренко “Одна проблема — це комплексне дослідження силами професіоналів різних наук”);
- включення у наукові дослідження суб'єктності, цінностей тощо;
- рух назустріч ідеям відрізняє пізнання світу та людини на Заході та Сході;

- звернення до поняття невизначеності;
- визнання багатопредметності психології та існування безлічі теорій;
- будь-яка психологічна школа може стати провідною для вирішення певного завдання та певного дослідницького контексту;
- диференціація наукових проблем, яка призводить до синтезу фундаментальних та прикладних досліджень;
- інтеграція психологічних підходів та методичного арсеналу психології; розвиток комплексних дослідницьких програм;
- формування психотехнічної парадигми, пов'язаної з розривом між академічною та практичною психологією.

Ідеали і норми наукового пізнання — це сукупність концептуальних, ціннісних, методологічних та інших установок, що властиві науці на кожному конкретно-історичному етапі її розвитку.

Їх основна функція — це організація та регулювання процесу наукового дослідження, орієнтація на ефективніші шляхи, способи й форми досягнення справжніх результатів. При переході на новий етап наукового дослідження (наприклад, від класичної до некласичної науки) кардинально змінюються його ідеали й норми. Характер таких ідеалів і норм визначається насамперед предметом пізнання, специфікою досліджуваних об'єктів, а їх зміст завжди формується в конкретному соціокультурному контексті.

Ідеалом розуміння причинності в некласичній науці (XIX–XX ст.) є статистичне трактування причинності, однак імовірний характер події при цьому жорстко не визначений. Велике значення у виникненні певної події надається випадковості.

Вирізняють такі основні ідеали й норми пізнання:

- несуперечність, тобто одне висловлювання у сфері мислення не має суперечити іншому висловлюванню;
- принципова можливість перевірки верифікації (ця цілісність особливо значуща в науках, які мають справу з

конкретними фактами у вигляді певних спостережень, експериментів);

- принципова можливість фальсифікації, тобто допущення спростування певного наукового положення;
- організованість та системність (кожен новий результат науки спирається на попередній результат, кожне нове висловлювання в науці виводиться з інших істинних та доведених висловлювань);
- принцип точності, який орієнтує вченого на оформлення результатів дослідження у кількісній математичній формі;
- принцип спадкоємності у розвитку наукового пізнання;
- ідеал наукового пояснення (адекватне пояснення світу);
- ідеал передбачення (наука цінується, коли може прогнозувати явища та події);
- ідеал можливості практичного використання наукових висновків на практиці.

Філософське підґрунтя науки. Упродовж історії науки філософія відігравала значну роль у її розвитку. Вона є праматір'ю всіх наук, оскільки виникла дві з половиною тисячі років тому як єдина система знань та містила наукову проблематику.

Філософське підґрунтя науки налічує чотири види підстав:

- онтологічні (саме філософія засвідчує про нескінченність світу, про те, що не існує безпричинних явищ тощо);
- гносеологічні (значна частина представників філософії зазначає про можливість об'єктивної істини, тобто такого змісту знання, яке є незалежним від людини);
- методологічні (у науці використовуються такі філософські методи: діалектичний, системний, структурно-функціональний, у гуманітарних науках метод герменевтики — мистецтво, вміння трактувати, правильно розуміти текст);
- аксіологічні (природничі науки загалом не досліджують цінності, завдання вчених полягає у пізнанні та поясненні навколишнього світу. Водночас будь-який науковець є людиною, не вільною від власних цінностей (розуміння

добра й зла, справедливості й несправедливості), які цінності вивчає галузь філософії — етика.

Основні риси сучасної науки

1. Сучасна наука пов'язана з квантово-релятивістською картиною світу. Майже за всіма своїми характеристиками вона відрізняється від класичної науки, тому її інакше називають неklasичною наукою. Як якісно новий стан науки вона має свої особливості:

- відмова від визнання класичної механіки як провідної науки, заміна її квантово-релятивістськими теоріями призвели до руйнування класичної моделі світу — механізму. Її змінила модель світу-думки, заснована на ідеях загального зв'язку, мінливості й розвитку. Механістичність та метафізичність класичної науки змінилися новими діалектичними установками: класичний механічний детермінізм, що абсолютно виключає елемент випадковості з картини світу, змінився ймовірнісним детермінізмом, який припускає варіативність сучасного;
- пасивна роль спостерігача й експериментатора у класичній науці змінилася новим діяльнісним підходом, що вимагає неодмінного впливу дослідника, приладів та умов на проведений експеримент та отримані в ході нього результати;
- прагнення знайти кінцеву матеріальну першооснову світу змінилося переконанням у принциповій неможливості зробити це, уявленням про невичерпність матерії;
- новий підхід до розуміння природи пізнавальної діяльності ґрунтується на визнанні активності дослідника, не просто є дзеркалом дійсності, а дієво формує її образ;
- наукове знання не визначається як абсолютно вірогідне, а тільки як щось істинне, існуюче у безлічі теорій, що містять елементи об'єктивно-істинного знання, яке руйнує класичний ідеал точного знання.

2. Картина природи постійно змінюється у нових дослідницьких установках, зокрема:

- відмові від ізоляції предмета від навколишніх впливів, які були властиві класичній науці;
- визнанні залежності властивостей предмета від конкретної ситуації, в якій він перебуває;
- системно-цілісному оцінюванні поведінки предмета, яке визнається обумовленим як логікою внутрішньої зміни, так і формами взаємодії з іншими предметами;
- динамізмом, тобто переходом від дослідження рівноважних структурних організацій до аналізу нерівноважних, нестационарних структур, відкритих систем зі зворотним зв'язком;
- антиелементаризмом, тобто відмовою від прагнення виокремити елементарні складові складних структур, системним аналізом динамічно діючих відкритих нерівноважних систем.

3. Розвиток біосферного класу наук, а також концепції самоорганізації матерії доводять невідповідність появи Життя й Розуму у Всесвіті, що на новому рівні розкриває проблеми мети та сенсу Всесвіту.

4. Протистояння науки й релігії дійшло свого логічного кінця. Без перебільшення можна сказати, що наука стала релігією ХХ ст. З'єднання науки з виробництвом, науково-технічна революція, здавалося, довели провідну роль науки в суспільстві. Парадокс полягав у тому, що саме це відчутне свідчення стало вирішальним у досягненні зворотного ефекту.

Моделі розвитку науки

В історії науки існує два підходи до аналізу динаміки та механізмів розвитку наукового знання:

- кумулятивізм;
- антикумулятивізм.

Кумулятивізм (збільшення, скупчення) вважає, що розвиток знання відбувається шляхом поступового додавання нових положень до накопичених знань. Таке розуміння абсо-

лютизує кількісний момент зростання, зміни знання, безперервність цього процесу та виключає можливість якісних змін. Прихильники кумулятивізму презентують розвиток наукового знання як просте поступове примноження накопичених фактів та збільшення ступеня спільності законів, що встановлюються на цьому підґрунті. *Антикумулятивізм* припускає, що у процесі розвитку пізнання не існує будь-яких стійких (безперервних) компонентів, здатних зберігатися. Перехід від одного етапу еволюції науки до іншого пов'язаний лише з переглядом фундаментальних ідей та методів. Історія науки зображується представниками антикумулятивізму у вигляді безперервної боротьби та зміни методів, між якими не існує логічної й змістовної спадкоємності. Об'єктивно процес розвитку науки далекий від таких крайнощів і становить діалектичну взаємодію кількісних та якісних змін наукового знання, єдність перервності й безперервності в його розвитку.

Модель розвитку наукового знання К. Поппера

Філософ К. Поппер розглядає наукове знання не тільки як готову систему, а й його зміну та розвиток. Висуваючи на перший план зміну наукового знання, він визнавав, що це суперечить поширеному ідеалу науки як систематизованій дедуктивній системі, який домінував у європейському пізнанні, починаючи від Евкліда. Основним нормативом зростання об'єктивного знання К. Поппер вважав виведення з теорій (як дедуктивних конструкцій) наслідків, що перевіряються дослідним шляхом. В експериментальному або іншому теоретико-емпіричному дослідженні перевіряються лише ці передбачувані наслідки: гіпотези як висловлювання, істинність або хибність яких невідома, але може бути встановлена дослідним шляхом. Експерименти проводяться для того, щоб емпірично перевіряти наукові гіпотези, які стверджують причинно-наслідкові відносини між змінними.

Наукова проблема становить формулювання та усвідомлення певної суперечності, у вирішення якої робить внесок

проведення наукового або практично спрямованого дослідження.

Верифікація — це отримання даних на користь передбачуваної гіпотези. Наукова гіпотеза ніколи не може вважатися “доведеною” в результаті верифікації, оскільки ніякі твердження про факти (рівень приватних висловлювань) не можуть слугувати підставою для визнання істинності теоретичного положення, виявленого на рівні універсального (узагальненого) висловлювання. Наукові узагальнення не будуються індуктивно. Завжди слід очікувати виявлення нових даних, прикладів, які можуть суперечити безлічі накопичених раніше підтверджень узагальненого висловлювання. У цьому полягає принцип асиметрії, тобто гіпотезу можна фальсифікувати (відкинути), але не можна підтвердити (довести її істинність) на основі дослідних даних. *Фальсифікованість* — це наявність принципової можливості для гіпотези, яка претендує на статус наукової, бути відкинутою в ході емпіричної перевірки. Таким чином, перевіряючи істинність теоретичних гіпотез, психолог, який використовує експериментальний метод, діє за принципом “від протилежного”, тобто він змушений спростовувати неправильні гіпотези, а не тільки шукати підтвердження правильним. Для К. Поппера зростання знання не є повторюваним або кумулятивним процесом, воно є процесом усунення помилок, “дарвінівським відбором”. Зростання має на меті не накопичення спостережень, а повторюване повалення наукових теорій та їх заміну кращими і досконалішими теоріями. Таким чином, зростання наукового знання полягає не тільки у висуванні сміливих гіпотез і найкращих теорій, а й їх спростування, у результаті чого вирішуються наукові проблеми.

Модель розвитку наукового знання Т. Куна

Загальна схема історико-наукового процесу, запропонована Т. Куном, складається з двох основних етапів:

- “нормальна наука”, де безроздільно панує парадигма;

- “наукова революція”, де відбувається розпад парадигми, конкуренція між альтернативними парадигмами та, на решті, перемога однієї з них, тобто перехід до нового періоду “нормальної науки”.

Філософ припускає, що перехід від однієї парадигми до іншої через революцію є звичайною моделлю розвитку, характерною для зрілої науки. Причому науковий розвиток, на його думку, подібно розвитку біологічного світу, являє собою односпрямований і незворотний процес.

Модель розвитку наукового знання І. Лакатоса

І. Лакатос запропонував концепцію розвитку науки, яка заснована на ідеї конкуруючих науково-дослідницьких програм. Під науково-дослідницькою програмою автор розуміє серію теорій, які змінюють одна одну та поєднуються сукупністю фундаментальних ідей і методологічних принципів.

Дослідницька програма — це теорія (точніше, серія теорій різного рівня), яка здатна захищати себе при зіткненні з контр-прикладом. У програмі вирізняється “тверде ядро” (основні принципи або закони) та “захисні пояси”, якими ядро оточує себе у разі зіткнення з емпіричними утрудненнями. Саме тому об’єктом філософсько-методологічного аналізу є не окрема гіпотеза або теорія, а серія теорій, які змінюють одна одну в часі, тобто виявляють певний тип розвитку. Основними етапами в розвитку дослідницької програми, за І. Лакатосом, є прогрес та регрес. Межею цих стадій є “пункт насичення”. Нова програма має пояснити те, що не могла стара. Зміни основних науково-дослідних програм називаються *науковою революцією*.

1.2. Поняття про наукове пізнання

Наукове пізнання — суспільно-історичний процес творчої діяльності людини, що формує її знання про навколишній світ і саму себе.

Наукове пізнання виконує функції:

- опису;
- пояснення;
- розуміння;
- передбачення.

Опис — це функція наукового пізнання й етап наукового дослідження, що складається з фіксації даних експерименту за допомогою визначеної системи позначень. (Види опису: емпіричний опис, теоретичний опис.)

Пояснення виявляється в розкритті сутності об'єкта, який досліджується; воно здійснюється шляхом показу того, що об'єкт, який пояснюється, діє за визначеним законом.

Розуміння являє собою властиву свідомості форму освоєння дійсності, що означає розкриття і відтворення змісту предмета. У науці розуміння припускає використання спеціальних методологічних правил і постає як інтерпретація.

Передбачення — це обґрунтоване припущення про майбутній стан явищ природи і суспільства або про явища, невідомі у теперішній час, але які підлягають виявленню, заснованому на відкритих наукою законах розвитку природи і суспільства.

Прогнозування — один із видів передбачення, спеціальне дослідження перспектив певного явища. Найчастіше використовуються такі методи прогнозування, як екстраполяція, моделювання, експертиза, історична аналогія, прогнозні сценарії.

У філософії пізнання визначено як діалектичний процес взаємодії суб'єкта з об'єктом. Суб'єктом пізнання може бути окремий індивід, соціальна група, суспільство загалом, які здійснюють пізнавальну діяльність. До об'єктів пізнання належать конкретні речі, явища або процеси, на які безпосередньо спрямована пізнавальна діяльність суб'єкта. Отже, процес пізнання, з одного боку, має суб'єктивний характер, водночас він не може здійснюватися без об'єкта, який вивчається. З другого боку, пізнання має об'єктивний характер, оскільки у людській свідомості ідеальний образ виникає як відображення реальної дійсності.

Активність людської свідомості та пізнання зумовлена їх зв'язком з практичною діяльністю. Активність пізнавального суб'єкта зумовлена його практичним ставленням до дійсності — у процесі пізнання відбувається відображення у свідомості людей властивостей, якостей, сторін, зв'язків і відношень матеріального світу. Тому процес пізнання органічно пов'язаний з предметами матеріального світу, з їхнім рухом і розвитком, тому що тільки такий зв'язок дає можливість людині правильно зрозуміти навколишній світ. Отже, пізнання і практика тісно взаємопов'язані і є органічним поєднанням двох боків одного процесу, оскільки пізнавальна діяльність неможлива без активної взаємодії між суб'єктом та об'єктом.

Проте не варто ототожнювати весь процес пізнання з практикою, яка є лише його основою, виступаючи цілеспрямованою матеріальною діяльністю людини, що перетворює дійсність, в той час як пізнання — це духовна діяльність, що спрямовує її. Пізнання створює предмети ідеально, а практика матеріалізує знання, здійснює перехід ідеального у матеріальне, суб'єктивного в об'єктивне.

Взаємозв'язок пізнання і практики різноманітний і зумовлюється такими факторами:

- у практичній діяльності народжуються пізнавальні стосунки, що є основою практики і забезпечують її розвиток;
- практика є основою кожного пізнавального акту, розкриття законів та закономірностей природи і суспільства;
- практика виступає рушійною силою пізнання, що дає необхідний фактичний матеріал, який підлягає узагальненню і теоретичній обробці;
- потреби, завдання, поставлені практикою, є стимулом розвитку науки;
- практика є сферою застосування знань, і у тому розумінні вона — кінцева мета пізнання;
- суспільна практика (матеріальне виробництво, громадська діяльність, науковий експеримент) виступає єдиним

критерієм істини, вона перетворює в собі об'єктивний світ і природу, що їх перетворює людська діяльність.

Пізнання надзвичайно складне за своєю структурою, виступаючи одночасно і як діалектично суперечливий процес відтворення в ідеальних образах, сформульованих мовою теорій і формул, сутності матеріального світу (в окремих аспектах і цілісно), і як вивчення шляхів і цілей самого процесу утворення знань. Розвиток науки є накопиченням фактів і методів, з одного боку, та їх якісним перетворенням у нову теорію, систему знань — з другого.

Є всі підстави вважати пізнання процесом руху людської думки до об'єктивного знання, повного і всебічного розкриття сутності явища, що вивчається. Пізнання складається з чисельних аспектів взаємодії людського мислення й об'єктивно існуючої природи, головний серед яких — здатність мислення “копіювати”, відображати об'єктивну дійсність. В основі всієї пізнавальної діяльності лежить відображення, яке пов'язує буття і свідомість.

Отже, *пізнання* — процес цілеспрямованого активного відображення світу в свідомості людей, зумовлений суспільно-історичною практикою людства. Пізнання є специфічною, вищою формою відображення. На відміну від нижчих форм відображення, воно здатне виходити за межі наявного стану речей, тобто відображати не тільки сучасне, а й майбутнє, не лише дійсне, а й численні можливості — конкретні й абстрактні — для вибору тієї з них, що найбільше відповідає інтересам людини.

Пізнання як складний, багатоступінчастий процес посягання істини відбувається на різних рівнях: *почуттєвому і раціональному, емпіричному і теоретичному*.

Почуттєве пізнання забезпечує безпосередній зв'язок людини з навколишньою дійсністю, проникнення його у різноманіття явищ природи. Раціональне пізнання неначе доповнює і випереджає почуттєве, сприяє усвідомленню сутності процесів, розкриває закономірності розвитку і “повертає” нове знан-

ня до емпіричного рівня у вигляді можливості практичного перетворення і подальшого почуттєвого пізнання.

Пізнання на *емпіричному і теоретичному рівнях* розглядається як основні способи в теорії пізнання. З точки зору філософії в емпіричному пізнанні об'єкт відображається його зовнішніми зв'язками і виявами, досяжними для живого споглядання. Тобто емпіричним шляхом з'ясовується явище, а не сутність. На противагу цьому філософія визначає теоретичне пізнання як спосіб відображення внутрішніх зв'язків і закономірностей руху об'єкта, які з'ясовуються шляхом раціонального опрацювання даних емпіричного знання.

Емпіричним називають наукове знання, отримане на основі спостереження та експерименту. Результати такого знання фіксуються органами почуттів або приладами, що їх замінюють, і дають уявлення про властивості і відношення досліджуваних явищ. Викладення певною мовою понять, категорій, знакових систем, емпіричне знання стає основою для подальшого розвитку наукового знання.

Емпіричний спосіб пізнання дуже часто пов'язують з формальним узагальненням об'єктів, з виділенням у них чогось формально загального. Таке виокремлення відбувається у процесі порівняння поодиноких конкретних предметів. Воно достатнє для вирізнення класів предметів за схожими рисами, для складання відповідної класифікації і для застосування останньої з метою розпізнавання конкретних предметів.

Теоретичне знання відображає досліджуваний об'єкт на рівні його внутрішніх зв'язків, закономірностей становлення, розвитку та існування.

Теоретичний спосіб пізнання пов'язують зі змістовим узагальненням предметів. В основі узагальнення лежить аналіз, спрямований на виокремлення загальної початкової основи, властивої для різноманітних явищ.

Встановлено, що при теоретичному пізнанні людина повинна виконувати особливі пізнавальні дії: моделювати явище, що вивчається; аналізувати ті умови, за яких воно здатне

здійснюватись; усвідомлювати характер власних пізнавальних дій. Необхідність здійснення цих дій впливає зі своєрідності цілей, які ставляться при теоретичному підході до вирішення пізнавальних завдань.

На теоретичному рівні пізнання узагальнює емпіричні дані, визначає значущість і практичну цінність тих чи інших методів дослідження. Теоретичний рівень пізнання забезпечує перехід від конкретного або конкретно-почуттєвого дослідження (тобто фактично від емпіричного рівня) до абстрактного, що дає можливість виявити і сформулювати істотне, головне. Абстрагування стало на сучасному рівні розвитку науки одним із головних способів проникнення в сутність явищ навколишньої дійсності.

Між емпіричним і теоретичним рівнями пізнання відсутня чітка межа, діалектика їх взаємодії вказує на складний процес появи і вирішення нескінченних суперечностей. У своєму прагненні повніше і глибше зрозуміти природу наука нагромаджує все нові й нові емпіричні дані, які рано чи пізно починають заперечувати старі уявлення. Навіть розглядаючи науку не загалом, а тільки якусь її галузь, можна виявити суперечності між існуючими емпіричними даними і відповідною теорією. Усунення таких суперечностей вимагає нових наукових досліджень.

Науковому знанню властиві методологічна усвідомленість і системність, об'єктивність розгляду і його детермінованість, доказовість істинності всіх положень, спирання на факти, результати вірогідних, емпіричних досліджень. Критерієм істини в науці виступає суспільна практика в усіх її формах і компонентах (експеримент, виробнича і соціальна діяльність, внутрішній досвід пізнання тощо). Основною структурною одиницею наукового знання є теорія, яка систематизує експериментальний матеріал, організовує науковий пошук у нових галузях, дає опис, пояснення і передбачає факти, орієнтує практичну діяльність.

Предмет соціального пізнання має свою специфіку порівняно з іншими об'єктами пізнання, що зумовлює певні труднощі в дослідженні суспільства.

По-перше, суспільство як система є надзвичайно складною, розмаїтою структурою. В ньому функціонують найрізноманітніші фактори: економічні, політичні, ідеологічні, моральні, релігійні, естетичні, національні, сімейні тощо. Розгляд будь-якого соціального явища з необхідністю вимагає врахування комплексу факторів, їх взаємодії, впливу кожного з них на явище, що вивчається. Звідси — надзвичайні труднощі у глибокому, досконалому пізнанні сутності конкретного історичного процесу чи явища, його причин, спрямування, розвитку його джерел та ін. Візьмемо, наприклад, таке явище, як сім'я. Здавалося, на перший погляд, тут відсутня багатofакторність. Проблема може розглядатися лише крізь призму кохання, але дійсність свідчить, що тут теж можуть переплітатися розмаїті фактори: моральні, правові, релігійні, нарешті, політичні тощо.

По-друге, для суспільства характерна надзвичайна динамічність, відбуваються постійні зміни. Якщо закони природи більш-менш стабільні чи довговічні, то суспільні закони, на відміну від законів природи, виникають пізніше, реалізуються лише у свідомій діяльності людей. Вони складніші за механізмом вияву і не так чітко функціонують, як закони природи. Нерідко суспільні закони виступають як “закони-тенденції”, що мають певний ступінь вірогідності. Звідси — трудність у їх пізнанні, визначеності, що дуже часто породжує зневіру в їх об'єктивному існуванні, викликає суперечливу палітру поглядів на суспільні явища у процесі їх дослідження представниками різних напрямів філософської думки.

По-третє, закони суспільного розвитку реалізуються лише через діяльність людей. Однак кожна людина має своєрідний характер, прагнення, ставить певні цілі, вибираючи засоби їх досягнення. На перший погляд, будь-який член суспільства непідвладний суспільним закономірностям, діє на власний розсуд, за власною волею, прагненням. Скільки людей — стільки і різновидів процесів, подій, стимулів, діяльності тощо. І за цією розмаїтістю надзвичайно важко вирізнити загальну

тенденцію, певну закономірність подій, що відбуваються в суспільстві. Завдання дослідника — виявити, що спричинює діяльність окремих людей, їх прагнення, бажання, що є спільного у змісті, сутності багатобарвної життєдіяльності кожної людини.

По-четверте, специфікою суспільного пізнання є обмежене використання такого методу пізнання, як експеримент. Якщо в природничих науках цей метод використовується досить часто і без обмежень, то стосовно суспільства виникають істотні труднощі. За потреби, тобто при невдалому експерименті чи при непідтвердженні якоїсь гіпотези щодо природного явища, його можна повторювати до безкінечності, що неприпустимо в дослідженні суспільства. Адже в суспільстві експеримент проводиться над людьми, і якщо він виявиться невдалим, то страждають люди. Повторення експерименту не гарантує його успіху. Знову можуть бути негативні наслідки, можуть страждати люди. Проте, незважаючи на такі можливі наслідки, експеримент у соціальному пізнанні необхідний і потребує дуже прискіпливої підготовки, прорахування всіх можливих наслідків, обережного проведення, щоб звести до мінімуму небажаний результат. Набагато шкідливішим за наслідками може бути прийняття будь-якого рішення в масштабі суспільства без наукового обґрунтування, без соціального експерименту.

Психологічне знання і його особливості

Вирізняють такі особливості психологічного знання:

- об'єктом психології є психіка, тобто одне з найскладніших явищ, яке завжди є предметом наукового аналізу. На сьогодні у психології існує різноманіття наукових і ненаукових підходів до визначення психічних явищ. Додаткові труднощі привносить також нечіткість термінології, яка часто призводить до змішання науково-психологічних термінів і буденних понять;
- у психології збігаються суб'єкт пізнання (хто пізнає) і об'єкт пізнання (що пізнається);

- вивчення психічних процесів і феноменів у принципі недоступне об'єктивному зовнішньому спостереженню, однак значна їх частина відкривається суб'єкту в процесі самоспостереження (інтроспекції), не спираючись на певні засоби та не вимагаючи особливих органів сприйняття, аналогічних органам почуттів, при спостереженні за зовнішніми об'єктами;
- психологічні властивості й особливості людини перебувають у безперервній динаміці та розвитку, проте швидкість цих змін набагато вища, ніж у геологічних, біологічних та інших складних системах. Саме тому отримані знання швидко застарівають;
- процедури й методики психологічного дослідження неминуче вносять зміни у досліджувану реальність;
- психологічне знання несе величезне світоглядне навантаження, оскільки має безпосереднє відношення до відповідей на питання: про сутність особистості; про природу людських цінностей, які визначають ставлення до навколишнього середовища; про сенс існування людини та її місце у світі;
- у психології досі не відбулося повного й чіткого розмежування наукового, навколонукового і навіть псевдонаукового знання.

Види психологічного знання

Психологи М. С. Роговін та Г. В. Залевський виокремлюють три види психологічного знання:

- знання про психічні процеси та індивідуальні особливості, яке є “предметним знанням”, феноменологічним та теоретичним;
- знання про сам процес психологічного дослідження, проте, як розвивається, фіксується та вдосконалюється предметне знання про психіку, тобто “методологічне знання”;
- “знання історичне”, в якому відбивається закономірна послідовність розвитку перших двох видів знання та яке

допомагає зрозуміти загальний стан психології на кожному конкретному періоді часу, на кожному хронологічному зрізі.

Науково-психологічне знання в ідеалі представлене у вигляді більш-менш єдиної системи наукових понять, що відрізняється вищим рівнем узагальнення. Воно ґрунтується не тільки на досвіді знайомих психологу конкретних ситуацій, а й на досвіді роботи інших психологів.

Не завжди, звичайно, науково-психологічне знання в реальності відповідає вимогам створення системи власних наукових понять. Враховуючи специфіку предмета та історичного шляху психології, вона містить багато житейських або близьких до них понять, однак прагнути вирішення цього завдання необхідно.

Так, Л. С. Виготський як методолог психологічної науки завжди високо оцінював власну понятійну роботу у психології, оскільки поняття є не словами, а узагальненими способами пізнання світу та управління ними. Освоюючи дійсність найрізноманітнішими методами, наукове знання проходить різні етапи, кожному з яких відповідає певна його форма розвитку. Основними з них є:

- наукова проблема (задача);
- гіпотеза;
- концепція;
- теорія;
- закон.

Наукова проблема (задача) об'єктивно виникає у процесі розвитку пізнання питання або комплексу питань, вирішення яких являє собою істотний практичний або теоретичний інтерес. Це така задача або питання, рішення якої не можна отримати шляхом логічного перетворення наявного наукового знання. Рішення наукової проблеми пов'язане з виходом за межі відомого знання, пошуком нових фактів, теоретичних даних. Проблема у своєму підґрунті містить певну суперечність між теорією та практикою, старими знаннями й новими фактами тощо.

Таким чином, це передусім пізнавальна ситуація, яка у неможливості пояснити наявні факти у межах існуючого знання. Рішення проблеми починається з пошуку та аналізу фактів. Процес розвитку людського знання може бути представлений як перехід від постановки одних проблем до їх вирішення, а потім виникнення нових. Наукова проблема не завжди вирішується послідовно та закономірно. Цей процес часто має суперечливий характер.

Гіпотеза — це форма теоретичного знання, що містить припущення, сформульоване на основі фактів, значення яких не визначене та потребує доказу. Гіпотетичне знання має імовірний, а не вірогідний характер та вимагає перевірки й обґрунтування.

У процесі доведення висунутих гіпотез:

- одні з них піднімаються до рівня справжньої теорією;
- інші видозмінюються, уточнюються й конкретизуються;
- треті відкидаються, перетворюються на омані, у випадку якщо перевірка дає негативний результат.

Висування нової гіпотези, звичайно, спирається на результати перевірки старої, навіть у тому випадку, якщо ці результати були негативними. У сучасній методології психології термін “гіпотеза” уживається у двох основних значеннях:

- форма теоретичного знання, що характеризується проблематичністю й недостовірністю;
- метод розвитку наукового знання.

Якість гіпотези визначається мірою її здатності охопити не тільки досліджуване коло явищ, а й невідомі.

Потужність гіпотези вимірюється тим, наскільки вона здатна передбачати нові факти. Гіпотеза має відповідати вимогам принципової перевірки, верифікації. Придбання гіпотезою статусу теорії передбачає її підтвердження та доказ, що здійснюється різними способами, насамперед практикою, експериментом.

Гіпотези можуть мати теоретичний (пояснювальний) та емпіричний характер. У психології розрізняють такі види гіпотез:

- описові;
- пояснювальні;
- гіпотези про розвиток;
- каузальні (причинно-наслідкові);
- гіпотези про зв'язки між змінними (перевіряються за допомогою кореляційних досліджень);
- кількісні гіпотези (у вигляді функціональної залежності) тощо.

Концепція — певний спосіб розуміння, трактування якогось явища, основна точка зору, керівна ідея для його висвітлення.

Теорія становить форму наукового знання, що дає цілісне уявлення про закономірності та істотні зв'язки дійсності, критерієм істинності якої виступає практика.

Теорія у психологічній науці розглядається як система узагальненого внутрішньо несуперечливого достовірного знання про психологічне явище або “фрагмент” дійсності, яка описує, пояснює й передбачає функціонування певної сукупності складових її об'єктів.

Виокремлюють такі риси наукової теорії:

- наявність комплексних знань про певний предмет або чітко визначену, органічно пов'язану групу явищ;
- теорію характеризує пояснення сукупності фактів, а не просто їх опис, розкриття закономірностей їх функціонування та розвитку;
- теорія повинна мати прогностичну силу, передбачати інші процеси;
- розвинена теорія має містити головні положення, що об'єднані між собою;
- усі положення, що містяться у теорії, мають бути обґрунтовані.

Цінність теорії полягає насамперед у тому, що, пояснюючи явища, вона дає можливість прогнозувати розвиток подій у зазначеній галузі і надає інструменти для творчого управління

дійсністю. Для психології це означає опис напрямів і способів вирішення психологічних проблем окремих людей і суспільства загалом.

Інакше кажучи, *психологічна теорія* — це система психологічних понять, яка розкриває сутність психічних явищ, їх закономірності, взаємодію зі світом, а тому допомагає вирішити певну задачу психології.

Умовно можна вирізнити чотири основні способи побудови теорій (Рузавін, 1978; Ільясов, 1986):

- атрибутивні (пояснення однієї властивості об'єкта через його іншу властивість);
- складово-структурні (пояснення предметів і явищ шляхом розкриття змісту їх елементів та зваємозв'язку між ними);
- функціональні (пояснення будь-якого предмета або явища через його роль, функцію в більш складній системі предметів або об'єктів);
- генетичні (аналіз “шляхом окреслення вихідних одиниць” з подальшим виявленням законів та умов їхнього розвитку).

Щоб зорієнтуватися в усьому різноманітті психологічних теорій, можна їх розглядати, маючи на увазі існування різних рівнів теоретичних побудов, які запропонував Р. Мертон: *верхнього, середнього, нижнього*.

У теоріях “нижнього” рівня використовуються пояснювальні схеми, в яких поняття максимально навантажені емпірично. Психологічні конструкти у теоріях такого рівня прямо співвідносяться з визначеними ними психологічними реаліями. Тому результат узагальнення у перевірці психологічних гіпотез виявляється мінімальний: емпірично навантажена гіпотеза як часткового висловлювання співвідноситься з більш загальним умовиводом такої самої спрямованості.

Теорії “середнього” рівня не прямо співвідносять загальні або універсальні висловлювання про передбачувані психологічні закони з рівнем емпіричних даних, а тому постають у вигляді

експериментальних гіпотез. Наприклад, теорія поля К. Левіна, конструкт “квазіпотреби”, ефект кращого запам’ятовування перерваних дій тощо.

Теорії “верхнього” рівня не дають змогу безпосередньо вести “емпірично навантажені” гіпотези, що підлягають експериментальній перевірці. Тобто теорії найвищою мірою не можуть як їх наслідки бути підґрунтям тверджень про емпіричні залежності. Вони зазвичай є методологічним базисом розвитку певних психологічних шкіл, водночас самі по собі пізнавальні установки та методологічні підстави цих теорій не підлягають експериментальній перевірці, наприклад, теорія діяльності.

Імплицитно структурована теорія — це теорія, що характеризується присутністю всіх її необхідних елементів, але не повністю деталізованих або конкретизованих, а також слабко структурованих у плані детермінованості або матеріалізації феномена, що обговорюється. *Експліцитно структурована теорія*, на противагу імплицитно структурованій теорії, являє собою теоретичні формулювання, що характеризуються присутністю деталізації та конкретизації елементів представленої теорії, а так само їх простою конвенціональною емпіричною перевіркою.

Закон — це об’єктивно існуючий причинно-наслідковий зв’язок між явищами, який за певних умов відтворюється.

Закони, як виявлені стійкі взаємозв’язки явищ, дають можливість описати, пояснити та передбачити явища дійсності, вони формулюються в межах певних теорій та є спробами цілісного уявлення про закономірності та істотні властивості певних сфер дійсності.

Закони, що виявлені у науковому дослідженні, можуть мати емпіричний (дослідний) та теоретичний (гіпотетико-дедуктивний) характер.

Емпіричні закони часто називають закономірними зв’язками (закономірностями), оскільки вони найбільш суворо встановлюються та реєструються в експериментальних дослідженнях.

Теоретичні закони становлять передбачуваний зв'язок між гіпотетичними предметами (“сутностями”) та явищами, наявність якого можна емпірично перевірити, реєструючи результати, що дедуктивно виводяться з такого зв'язку.

У сучасній світовій науковій психології можна визначити такі позиції щодо законів у психології:

- психологія може лише описувати те, що притаманне суб'єкту в безпосередньому досвіді (феноменологія), і має цим обмежитися;
- психологія має реєструвати та класифікувати психічні явища, однак пояснювати їх потрібно на підставі законів біології, фізіології, соціології;
- психічні явища реально існують та підпорядковуються специфічним психологічним законам, які можна вивчати об'єктивними методами;
- психологія виявляє та вивчає не тільки об'єктивні природно встановлені закони, а й активно формулює закони, які виступають продуктом культурно-історичного розвитку людської діяльності, способів організації соціальних відносин та мають нормативно-конвенціональний характер.

Рівні законів у психології

Теоретичні та експериментальні дослідження кожної науки спрямовані на розроблення її понятійного апарату та виявлення об'єктивних законів і закономірностей, яким підпорядковані всі процеси і явища.

Закони розкривають об'єктивні, стійкі, істотні зв'язки між явищами дійсності, їх сукупність становить зміст науки, дає можливість формулювати нові проблеми та здійснювати прогнози подальшого розвитку. Специфіка кожної науки, у тому числі й психології, відображається у характері її законів. Виявлення і пізнання законів психології має свої особливості і труднощі, пов'язані з незвичайною природою психічних явищ, адже психічні стани суб'єкта недоступні сторонньому спосте-

реженню. Завдання психології полягає в тому, щоб, користуючись об'єктивними методами, розкрити об'єктивні закони, яким підпорядковується психіка.

Психічними явищам притаманна динамічна мінливість. Досліджуючи багаторазово той самий психічний процес, можна помітити, що він завжди залежить від певних умов та протікає по-іншому. Це не випадковість. Психічне як суб'єктивне відображення не може бути незмінним, тому закони, які відкривають у психології, не визначають чітко і однозначно зв'язок між явищами.

Деякі із законів виявлені у чіткій математичній формі. Вони належать до різних рівнів психічного та розкривають його різні виміри. На основі аналізу того, що в них відображається, Б. Ломов поділив їх на шість основних груп, а саме:

1. Закони, в яких відображаються відносно прості залежності, наприклад, стійкі зв'язки між зовнішніми впливами та певними психічними явищами, а також між самими явищами. Зокрема, це основний психофізичний закон Вебера–Фехнера, згідно з яким інтенсивність відчуття прямо пропорційна логарифму сили подразника.

2. Закони, які розкривають динаміку психічних процесів у часі. Одним із них є закон перцепції, відкритий М. Ланге, який відображає закономірну послідовність фаз процесу сприйняття (зоровий перцептивний образ розгортається фазами від грубого розрізнення загальних пропорцій предмета та його положення до формування диференційованого й завершеного образу).

3. Закони, що характеризують структуру психічних явищ. Прикладом може слугувати сучасне уявлення про пам'ять, яка спочатку розглядалась як проста однорідна функція. Однак у процесі дослідження виявилось, що вона є складною системою, яка має певну структуру збереження інформації, реорганізації та управління.

4. Закони, в яких фіксується залежність ефективності поведінки людини від рівня її регулювання. Наприклад, закон

Йеркса–Додсона, що обґрунтовує залежність успішного вирішення завдань від рівня мотивації. Згідно з ним існує певний рівень мотивації, при якому продуктивність виконання завдань є високою. Подальше зростання мотивації не підвищує (а іноді знижує) продуктивність.

5. Закони, що стосуються психічного розвитку людини, розглядаються в масштабі її життя. Прикладом є закон про нерівномірність (гетерохронність) розвитку психічних функцій в окремі періоди та протягом усього життя людини.

6. Закони, в яких розкриваються основи різних психічних властивостей людини, зокрема, залежність психічних якостей людини від її діяльності у системі суспільних відносин.

Така класифікація не є остаточною та незмінною, оскільки психологія перебуває в постійному розвитку, виявляючи раніше невідомі психічні факти, формулюючи нові закони та уточнюючи відомі. Закони кожної групи виявляють істотні стійкі зв'язки лише в певній площині. Тому жоден з них не є універсальним — він є вузьким, неповним та наближеним і має свої межі застосування. Ось чому чіткий науковий підхід до розвитку психології прагне не тільки виявити об'єктивний закон, а й встановити умови і межі його дії. Методологія сучасного психологічного пошуку значною мірою визначена сучасним станом та зв'язками психології з іншими науками. Сучасне дослідження характеризується комплексністю, тобто наявністю багатьох міждисциплінарних зв'язків. Філософія, соціологія, фізіологія та інші дисципліни надають своєрідності системі методів та результатам психологічних досліджень.

Наукові дослідження і пов'язані з ними артефакти

Для позначення помилок, що виникають у психологічних дослідженнях, вживають спеціальний термін — *артефакт*.

Джерелом артефактів може бути як саме оточення, так і діяльність дослідника. Причиною артефактів може стати також неадекватність експериментальної процедури, коли дослідник

не може передбачити чинники, що змінюють поведінку досліджуваних.

Ефект Фокса пояснює причину можливих артефактів під час психологічного дослідження: якщо дослідник справляє надзвичайно позитивне враження на учасників дослідження, це може викликати надто великий ентузіазм, довіру, некритичність. Так, талант лектора може маскувати низьку якість, надуманість і беззмістовність його лекції, а студенти будуть впевнені, що вони справді навчилися.

Ефект Фокса отримав свою назву в 1970 р., коли в Каліфорнійському університеті був проведений експеримент, у якому актор виступив під ім'ям доктора М. Фокса і прочитав лекцію студентам. Доповідь була витримана у науковому стилі, але її зміст не відповідав темі, був незавершеним, суперечливим, наповнений неологізмами. Актор, який нічого не розумів у темі, читав доповідь надзвичайно експресивно, яскраво, викликав велику симпатію аудиторії.

Ефект аудиторії перевірявся в дослідженнях Р. Зайонца. Присутність будь-якого зовнішнього спостерігача, зокрема експериментатора або асистента, змінює поведінку людини, яка виконує певну роботу. Ефект яскраво виявляється у спортсменів, які показують кращі результати на публіці, ніж на тренуванні. Р. Зайонц встановив, що під час навчання присутність глядачів бентежить випробовуваних та знижує результативні показники. Коли ж діяльність засвоєна і зводиться до простого фізичного зусилля, тоді результат покращується.

Після проведення додаткових досліджень були встановлені такі залежності ефекту аудиторії:

1. Впливає не будь-який спостерігач, а лише компетентний і авторитетний для виконавця, який може дати йому оцінку. Чим авторитетніший спостерігач, тим більше виявляється цей ефект.

2. Вплив тим більший, чим складніше завдання. Нові навички та вміння, інтелектуальні здібності більш податливі впливу (в бік зниження ефективності). Навпаки, старі, прості

перцептивні і сенсомоторні навички виявляються легше, продуктивність їх реалізації у присутності авторитетного спостерігача підвищується.

3. Змагальна і спільна діяльність, збільшення кількості спостерігачів підсилює ефект аудиторії (як у позитивному, так і негативному напрямі).

4. Тривожні досліджувані під час виконання складних і нових завдань, що вимагають інтелектуальних зусиль, переживають більше труднощів, ніж емоційно стабільні особистості.

5. Дія ефекту Р. Зайонца підкоряється закону оптимуму активації Йеркса–Додсона, сутність якого полягає у такому: присутність зовнішнього спостерігача (експериментатора) підвищує мотивацію випробуваного; наслідком цього може стати підвищення продуктивності або надто висока мотивація, яка може призвести до зриву діяльності.

Ефект Барнума (Ефект Форера) полягає в особливості сприймати як цілковито достовірні описи своєї особистості оцінки загального характеру, спосіб виникнення яких презентують як науковий або ритуальний, магічний.

Люди специфічно сприймають узагальнені описи їхньої особистості. Коли деякі читають астрологічні портрети, то схильні довіряти їм, переконані в тому, що ці характеристики абсолютно їм підходять. Однак ці висловлювання загальні, невизначені і тому придатні для всіх, тож нікого насправді не описують. Такі особливості сприйняття психологи називають ефектом Барнума — на честь відомого в минулому американського антрепренера. Термін запропонував американський психолог А. Фарнем (у деяких джерелах стверджують, що його автором є психолог П. Міл). Психологи визначають ефект Барнума як схильність (готовність) людей сприймати некритично, як точний опис своєї особистості, загальні, невизначені, розпливчасті, досить банальні твердження, коли навіть не дуже зрозуміло, яким чином вони отримані.

Цей ефект також називають ефектом Форера, оскільки саме Бертрам Форер у 1948 р. уперше провів експеримент, в

якому продемонстрував його дію. Студенти виконали тест, а дослідник запевнив, що за його результатами він проведе психологічний аналіз їхніх особистостей. Однак замість справжнього аналізу він давав усім один і той самий текст із гороскопа. Потім Форер попросив кожного студента оцінити за п'ятибальною шкалою відповідність опису їхньої особистості. Середня оцінка, яку він отримав, — 4,26.

Текстом, запропонованим Б. Форером, не раз користались інші дослідники в подібних дослідженнях: “Ви маєте потребу в тому, щоб інші люди вас любили та поважали, і водночас Ви достатньо самокритичні. Хоч у Вас є деякі особисті недоліки, Ви здатні їх компенсувати. Ви володієте значним потенціалом, яким до цього часу ще не скористалися з вигодою для себе. Ви виглядаєте зовні дисциплінованою та впевненою людиною, однак у душі Ви хвилюєтесь та почуваетесь невпевнено. Іноді Вас охоплюють сумніви, чи правильне рішення Ви прийняли, чи правильно вчинили. Ви надаєте перевагу різноманіттю та змінам і буваєте невдоволені, коли Вас обмежують суворими правилами. Ви пишаєтесь собою як незалежною розумною людиною, Ви не приймаєте на віру чужі судження без достатніх доказів. Однак Ви вважаєте, що не варто бути надто відвертим і щирим з іншими. Іноді Ви екстраверт, привітні й товариські, а іншим разом інтровертовані, обережні, стримані. Деякі з Ваших прагнень нереалістичні”.

Ефект Пігмаліона (або ефект Р. Розенталя). Експериментатор, який твердо вірить у гіпотезу або надійність інформації, неусвідомлено діє таким чином, щоб отримати відповідні результати, які підтверджують гіпотезу. Під час експерименту Р. Розенталя учасникам доручали провести певну роботу (експеримент) із популярцією пацюків, а саме слідкувати за їхньою поведінкою в лабіринті. В одному випадку учасникові говорили, що пацюк “розумний”, а в іншому — що “дурненький”. В результаті були отримані дані, які це підтвердили. Виявилося, що коли учасник працював із “розумним” пацюком, він був із ним лагіднішим, погладжував його, тож створював до-

даткові позитивні підкріплення для виконання завдання. Згодом Р. Розенталь повторив своє дослідження в школі, де в ролі експериментатора виступили вчителі. Виявилось, що “здібні” (тією самою мірою, що і пацюки) учні досягли більш значних успіхів.

Ефект Розенталя також отримав назву “ефекту упередженості експериментатора”. Він належить до групи артефактів, що зумовлені властивостями дослідника. У 1966 р. Р. Розенталь описав, що артефакти виникають внаслідок таких особливостей діяльності експериментатора:

- Очікування експериментатора визначають характер одержаних ним даних.
- Усвідомлення експериментатором власної схильності знаходити очікувані дані може призвести до протилежного ефекту: змусити шукати упереджено лише ті дані, які суперечать гіпотезі, щоб не здаватись упередженим.
- Експериментатори, які на початку дослідження отримують дуже “хороші” дані, намагаються подальші дані ще більше покращити; ті самі експериментатори, які з самого початку отримують “погані” дані, у подальшому їх мимовільно погіршують.
- Ефект упередженості експериментатора виявляється в тому, що він ненавмисно вибирає дані (“фальсифікує” їх) чи робить підказки досліджуваним. Він просто неусвідомлено (вербально чи імпліцитно) підтримує саме ті дії досліджуваних, які підтверджують гіпотезу.
- Упередженість експериментатора відбивається в інтонації, а також візуально, якщо він та досліджуваний працюють разом і бачать один одного під час експерименту.
- Ефект упередженості більше виявляється у тих дослідників, які прагнуть підтримки, активно жестикулюють, по-дружньому зацікавлено ставляться до досліджуваних.
- Цей ефект посилюється, коли експериментатор і досліджуваний знають один одного.

- Експериментатори-жінки більше схильні до упередженості, ніж чоловіки.

Ефект Хоторна полягає в тому, що умови новизни та інтересу до експерименту, підвищена увага до самого дослідження призводять до надто позитивних результатів, що є спотворенням та відходом від реального стану речей. Відповідно до дій цього ефекту учасники дослідження, схвильовані своєю причетністю до нього, “надто сумлінні”, тож діють інакше, ніж звичайно. Найбільшою мірою виявляється цей артефакт у соціально-психологічних дослідженнях. Ефект був встановлений групою дослідників на чолі з Е. Мейо під час Хоторнських експериментів (1927–1932). Зокрема, було доведено, що сама участь в експерименті впливає на робітників таким чином, що вони поводяться саме так, як цього від них очікують експериментатори. Досліджувані особи розглядають свою участь у дослідженні як вияв уваги до себе. Щоб уникати цього ефекту, експериментатору треба поводитися спокійно, вживати заходів, щоб учасники не дізналися про гіпотезу, яка перевіряється.

Ефект плацебо встановлений медиками та ґрунтується на цілеспрямованому або невимушеному, неусвідомленому навіюванні лікарем чи експериментатором, що певний чинник (препарат, спосіб дій) має привести до бажаного результату. Якщо хворі очікують, що препарат має сприяти покращанню їхнього стану, то у них справді спостерігаються зміни на краще.

У медицині плацебо (лат. *placere* — подобатись) означає препарат, у якого немає лікувальних властивостей (“фальшиві ліки”). Термін “ефект плацебо” введений у науковий обіг американським лікарем Генрі Бічером у 1955 р., який з’ясував, що приблизно третина пацієнтів видужує від пігулок-“пустушок”, які не містять діючих речовин. Серйозне вивчення ефектів плацебо розгорнулось у роки Другої світової війни. Коли у фронтовому госпіталі не вистачало знеболювальних засобів, анестезіолог Генрі Бічер переконався, що в окремих випадках ін’єкція фізіологічного розчину має практично ту саму дію, що і справжні ліки. Повернувшись з війни, лікар з групою колег

із Гарвардського університету взявся до вивчення цього феномену. Результати своїх досліджень від підсумував у 1955 р. у статті “Сильнодійні плацебо”.

Найсильнішим чинником плацебо-ефектів є віра самих лікарів та персоналу в силу ліків. Було проведено чимало подвійних сліпих експериментів, у яких продемонстровано плацебо-ефект. Одним із них є хрестоматійний випадок з вивчення ефективності дії резерпіну.

У 1953 р. психіатр Е. Мендел працював у психіатричній лікарні Сент-Елізабет поблизу Вашингтона у відділенні, в якому лікувались вихідці з Пуерто-Ріко та Віргінських островів. Більшість хворих була госпіталізована через спалахи ворожої та агресивної поведінки. Деякі з них були настільки небезпечні, що їх тримали у спеціальних сорочках, а Мендела в лікарні супроводжували двоє охоронців. Спілкування було ускладнено ще й тим, що хворі не знали англійської мови, а Е. Мендел — іспанської. В той час став популярним новий транквілізатор резерпін, який давав хороші результати саме для таких хворих. Керівники лікарні вирішили випробувати ці ліки, причому за допомогою спеціального подвійного сліпого методу. Хворі не були поінформовані про те, що одні отримували справжні ліки, а інші — так звану “пустушку” (просто солодкі таблетки). Лікарі також не знали, хто з хворих отримував препарат, а хто лише думав, що отримує його.

Е. Мендел розповів пацієнтам про новий препарат, його ефективність, швидкість дії та відсутність побічних наслідків. Хворі знали, що беруть участь у дослідженні.

Експеримент тривав кілька місяців. Однак дуже скоро Е. Мендел дійшов висновку, що препарат досить позитивно впливає на пацієнтів. Хворі стали спокійнішими, привітніше спілкувалися з лікарем, тож невдовзі він дозволив відмовитися від гамівних сорочок. Сам Е. Мендел пережив піднесення, він вважав, що резерпін зробить революцію у психіатрії, особливо щодо агресивних хворих. Проте він був шокований, коли дізнався, що його хворі отримували саме “пустушку”.

Проаналізувавши всі події, Е. Мендел зрозумів, що позитивні зміни сталися саме через його поведінку і добре ставлення до хворих. Лікар вважав, що його хворі отримують резерпін і тому стають спокійнішими, у них привітні погляди, усмішки, жести. Е. Мендел всюди бачив ознаки покращання психічного стану хворих. Лікар зрозумів, що хворі просто почали реагувати на його спокійне ставлення, яке було результатом упевненості лікаря в тому, що діє резерпін. Він просто почав краще ставитися до своїх хворих, тож і вони відповіли йому привітнішою поведінкою; їм було приємно, що до них ставляться як до повноцінних людей.

Вияви ефекту плацебо пов'язані із неусвідомленим очікуванням пацієнта, його здатністю піддаватися впливу, мірою довіри до психолога. Цей ефект використовується при вивченні ролі навіювання в умовах дії медичних препаратів, коли одній групі досліджуваних дають справжній препарат, дію якого тестують, а іншій — плацебо. Якщо препарат справді має позитивний ефект, то він повинен бути більшим, ніж від використання плацебо. Типовий рівень позитивного плацебо-ефекту в клінічних дослідженнях становить 5–10 %. У дослідженнях також нескладно викликати і негативний ефект ноцебо, коли від прийому “пустушки” 1–5 % досліджуваних відчувають дискомфорт (алергію, нудоту, порушення серцевої діяльності). Клінічні спостереження свідчать про те, що знервований персонал зумовлює ноцебо-ефекти, а призначення хворим ліків, які знижують тривогу, значно знижує тривогу у самих лікарів. Таке явище було названо “плацебо-рикошет”.

Для особливо емоційних пацієнтів, які схильні до самонавіювання, лікарі приписують нейтральні препарати, що допоможуть покращити стан людини та уникнути прийому зайвих ліків. Позитивний вплив гомеопатичних ліків частково пояснюють саме ефектом плацебо. Він спрацьовує не тільки в експерименті, а й при імітації певної лікувальної процедури, під впливом розмови, коли мобілізуються психологічні резерви людини. Навіть при використанні бездоганно вивчених пре-

паратів намагаються запустити в дію ефект плацебо. Яскраві та великі пігулки діють краще, ніж невиразні й маленькі, а препарати (“біоеквівалентні”) відомих фірм дають більший ефект, ніж ліки скромних виробників з таким самим складом. Основою плацебо-ефекту є навіювання, що препарат має певну дію, й очікуваний ефект з’являється тому, що мозок починає стимулювати вироблення ендорфінів, які частково замінюють дію препарату, а також спрацьовує “мобілізаційний ефект” — підвищення імунітету, мобілізація захисних сил організму. Вияви ефекту плацебо залежать від рівня самонавіювання і фізіологічних можливостей утворення необхідних хімічних речовин.

Лікарі почали давно використовувати ефект плацебо. Відомий терапевт ХІХ ст. М. Я. Мудров лікував хворих спеціальними порошками з назвами “золотий”, “срібний”, “простий”. Цим назвам відповідав колір паперу, в який загортали ліки. Порошки Я. Мудрова виліковували багато хвороб, мали справжній чудодійний ефект. Після смерті лікаря з’ясувалося, що це просто змелена крейда. Тож зрозуміло, що психологічне сприйняття, емоції, довіра до лікаря мали цілющий ефект. Сам лікар-практик плацебо-терапії писав: “Мистецтво лікаря полягає у створенні “ліків для душі”, які б утішали сердитого, заспокоювали нетерплячого, зупиняли буйного, лякали зухвалого, робили сміливим соромливого, відвертим — відлюдькуватого, надійним — відчайдушного”. Дію ефекту плацебо посилює авторитет лікаря, тому будь-які ліки з рук відомого світила значно ефективніше впливають на хворих, ніж призначені дільничним лікарем із місцевої поліклініки.

Згідно з дослідженнями плацебо діє на всіх людей, однак найбільше — на екстравертів, які є тривожними, залежними, емоційно лабільними, поступливими та довіряють своїм лікарям. Плацебо-нереагуючі особи частіше є інтровертованими, недовірливими та підозрілими. Найбільше піддаються дії ефекту плацебо невротичні люди з низькою самооцінкою, невпевнені в собі, які схильні вірити в чудо. В медичній практиці

підтверджено, що найкраще плацебо діє на людей з легкими психосоматичними розладами, наприклад, легким безсонням або неглибокою депресією.

Встановлено, що ефект плацебо може виявитися навіть тоді, коли пацієнти знають, що отримують просто нейтральні пілюлі. В дослідженні, яке проведено в медичній школі Дж. Гопкінса, 15 осіб проходили лікування стану тривоги й отримували раз на тиждень солодку пілюлю. Їм відверто пояснили, що це “пустушки”, однак зазначили, що деяким хворим вони допомагають. Після завершення лікування 14 пацієнтів повідомили, що їхня тривога істотно зменшилася, із них 9 вважали, що покращання зумовлено саме дією пілюлі, 6 – підозрювали, що в пілюлях містяться активно діючі речовини, 3 – поскаржились на побічні ефекти (погіршення зору, сухість у роті). Такі скарги є типовими під час прийому деяких психотропних ліків.

З 1970 р. плацебо та подвійний сліпий метод є обов’язковими для оцінки ефективності нових ліків і порівняння подібних. За останні 10–20 років інтерес як психологів, так і медиків до плацебо значно зріс, і його вивчення триває.

Ефект першого враження виявляється таким чином, що найбільший вплив на оцінку рис особистості має та інформація, яку ми отримуємо на самому початку. Якщо згодом отримана інформація суперечить уже сформованому враженню, то вона відкидається як неістотна, випадкова, яку не варто враховувати.

1.3. Методологічні принципи наукового пізнання психології

Отримання наукових знань про таке складне явище, яким є психіка, значною мірою залежить від підходу дослідника до об’єкта пізнання. Цей підхід визначається системою методологічних засад, або принципів.

Терміном “принцип” (від лат. — основа, першоджерело) позначають провідну ідею, основне правило поведінки і діяльності, центральне поняття, основу системи. Принцип утворює найголовніше узагальнення й поширення певного теоретичного положення на всі явища визначеної сфери діяльності, з якої цей принцип виокремлено та абстраговано.

У дослідженнях Л. С. Виготського, Е. Г. Ананьєва, С. Л. Рубінштейна, Г. С. Костюка, О. М. Леонтьєва, Б. Ф. Ломова, К. К. Платонова, М. Г. Ярошевського були закладені методологічні основи сучасної наукової психології. Узагальнюючи методологічні здобутки цих дослідників, український психолог О. М. Ткаченко визначив та об’єднав у цілісну систему основні принципи психологічної науки:

- детермінізму;
- відображення;
- єдності психіки та її діяльності;
- розвитку психіки;
- системно-структурний принцип.

Принцип детермінізму розкриває причини виникнення психіки у філогенезі та онтогенезі, закономірну зумовленість психічних явищ, психічної діяльності та психічних властивостей людини. Принцип детермінізму має велике значення не лише для пізнання психіки й розроблення психологічної теорії, а й для пошуків шляхів передбачення, виховання психічних властивостей людини, керування ними.

Розглядаючи формулювання принципу детермінізму С. Л. Рубінштейном (“заломлення зовнішнього через внутрішнє”) та О. М. Леонтьєвим (“внутрішнє, суб’єкт діє через зовнішнє і цим себе змінює”), О. М. Ткаченко запропонував не протиставляти та не ізолювати їх одне від одного. Дійсними детермінантами психіки є процес і продукт взаємодії суб’єкта з об’єктом. У процесі взаємодії представлене у взаємозв’язку заломлення як зовнішнього через внутрішнє, так і внутрішнього через зовнішнє. Психіка суб’єкта детермінується процесом і продуктами актуальної та постакуальної взаємодії з об’єктом

і водночас сама виступає як важлива детермінанта поведінки й діяльності людини.

Є кілька рівнів детермінації залежно від рівня розгляду суб'єкта — як організму, як індивіда і як особистості. На рівні організму суб'єкт підпорядкований біопсихічним детермінантам — спадковим і здобутим, що зумовлюють реактивний характер організації поведінки, єдність суб'єкта на психофізіологічному рівні. Індивід — це суб'єкт суспільних відносин у процесі засвоєння соціального досвіду, який визначається соціопсихічним рівнем детермінації. Особистість — це вищий рівень вияву активності суб'єкта, який утворює особливий “підрівень” соціопсихічної детермінації, що характеризує соціально неповторні, оригінальні властивості психіки людини, здатність до творення нового суспільного досвіду та самотворення.

Виокремлюють такі види детермінізму:

- *механічний детермінізм* припускає обумовленість психічних явищ матеріальними чинниками за зразком взаємодії об'єктів у механіці, де явища розглядалися як наслідки зовнішніх впливів. Такий вид детермінізму представляв психіку побічним явищем — епіфеноменом. Незважаючи на обмеженість цього погляду, воно дало психології найважливіші вчення про рефлекси, асоціація, афекти тощо;
- *біологічний детермінізм* пов'язаний з розвитком уявлень про живі організми; відкрив своєрідність поведінки живих систем (вчення Ч. Дарвіна про природний відбір) і затвердив погляд на психіку як необхідну для виживання функцію; містить припущення про розвиток, взаємодію в системі “організм–середовище”. Цей принцип яскраво виявився у вченні Ф. Гальтона, в якому він стверджував, що розумові здібності чітко детерміновані фактором спадковості, і виступив основоположним у такій школі психології, як функціоналізм. Якщо механічний детермінізм представляв психіку побічним явищем

(епіфеноменом), то тепер вона виступила як невід'ємний компонент життєдіяльності;

- *психологічний детермінізм* склався у працях натуралістів, які показали, що зумовлені впливом зовнішніх об'єктів на організм психічні явища (образ, реакція вибору та ін.) формуються за законами, відмінними від фізичних та біологічних, і виступають як особливі регулятори поведінки;
- *соціальний детермінізм* припускає, що розвиток психіки індивіда і його особистості відбувається у процесі засвоєння соціально-громадського досвіду, тобто соціалізації;
- *системний детермінізм* розкриває залежність окремих компонентів системи від властивостей цілого;
- *детермінізм за типом зворотного зв'язку* розглядається як наслідок, що впливає на його причину;
- *статичний детермінізм* — при однакових причинах виникають різні у конкретних межах ефекти, підпорядковані статистичній закономірності;
- *пандетермінізм* (термін введений В. Франклом) — припускає, що підґрунтям психологічних виявів особистості є духовні підстави.

За ***принципом відображення*** всі психічні функції (а не лише пізнавальні) за своєю природою є відображальними. Психічне відображення має сигнальний характер і випереджає фізичний контакт суб'єкта з об'єктом, попереджаючи суб'єкта, сигналізуючи про значущі для нього об'єкти за допомогою нейтральних щодо об'єкта подразників (сигналів). Сигнальність — фундаментальна властивість психічного. Вона характеризується високою вибірковістю та випереджуваністю. Психічне відображення в людини є знаково-опосередкованим. Воно активне на будь-якому рівні. Це або відбір чуттєвих, біологічно значущих сигналів на рівні організму, або розумове пізнання у процесі засвоєння на рівні індивіда, або творення суспільно-історичного досвіду на рівні особистості.

Для організму психічне відображення забезпечує життєдіяльність, для індивіда — дії з метою привласнення і репро-

дукції загальноприйнятих зразків суспільного досвіду, а на особистісному рівні — дії, спрямовані на творення нових, суспільно значущих продуктів і способів діяльності. Спосіб буття і розвитку особистості є, таким чином, діяльністю особливого гатунку — перетворювальна, творча.

Принцип єдності психіки та діяльності конкретизує принципи детермінізму й відображення. За цим принципом психіка і діяльність не тотожні, але й не протилежні. Вони утворюють єдність. Психіка виступає як внутрішній, ідеальний план діяльності. Психічні моделі дійсності дають можливість орієнтуватись у навколишньому середовищі на всіх рівнях детермінації — організму, індивіда й особистості, забезпечуючи життєдіяльність, засвоєння і продукування суспільного досвіду. Принцип єдності психіки та діяльності дає змогу вивчати “таємниці” психіки через процеси і продукти діяльності та поведінки людини, розкриваючи об’єктивні закономірності внутрішніх психічних явищ.

У **принципі розвитку психіки** об’єктивно виявляються й реалізуються детермінація поведінки, зв’язок психіки та діяльності. За цим принципом кожному рівневі детермінації притаманний свій тип розвитку. На рівні організму суб’єкт розвивається у процесі визрівання і формування психофізіологічних підструктур, на рівні індивіда — у процесі діяльності присвоєння, а на рівні особистості — у процесі перетворювальної діяльності.

У реальному процесі становлення людської особистості типи розвитку представлені не однозначно послідовно, а інтегрально, з послідовним домінуванням одного з них. Процес розвитку особистості пов’язаний з її творчою діяльністю. Особистісні якості закладаються під час ігрової та навчальної діяльності, а досягають повного розквіту у трудовій, творчій діяльності. При цьому творчість виступає і як процес створення суспільно цінного продукту, і як процес самотворення, саморозвитку, самореалізації, самооб’єктивізації особистості — на основі засвоєння суспільно-історичного досвіду.

Усі типи розвитку (шляхом визрівання, наuczіння, присвоєння, творення) в реальному процесі становлення людини як особистості відбуваються не ізольовано, вони діалектично переплітаються. Принцип розвитку психіки дає змогу адекватно розуміти психіку, розглядати її не як щось стале, а як результат розвитку й діяльності на різних етапах становлення особистості.

За **системно-структурним принципом** психіка є складною системою взаємопов'язаних елементів, таких як пам'ять, воля, мислення, уява та інші, які розглядаються як складові елементи цілого. Психіка виступає при цьому як особлива відкрита система зі зворотними зв'язками. На кожному рівні детермінації психіка ввімкнена у регуляцію взаємодії суб'єкта з ширшою біологічною системою (на рівні організму), соціальною системою (на рівні індивіда), створюваними культурно-історичними цінностями суспільства та предметного світу (на рівні особистості).

Крім названих принципів, виокремлюють ще й другорядні, а саме:

- **принцип моделювання та метод аналогії**, що засновані на можливості пізнання деяких властивостей об'єктів шляхом дослідження подібних їм матеріальних або нематеріальних (концептуально-понятійних, логіко-математичних) конструкцій. За своєю сутністю це шлях пізнання по аналогії. Поняття “подібність”, “аналогія”, “модель” з методологічної точки зору багато в чому схожі. Найяскравіший приклад використання цього принципу є спроба співвіднесення психіки та кібернетичних пристроїв;
- **установка на подолання сформованих парадигм** (зразків, шаблонів, стереотипів, схем, догм інтерпретації знань та стилів мислення) у науковому співтоваристві є важливим фактором для орієнтації наукової пізнавальної діяльності у напрямі відкриття принципово нового, позашаблонних інтерпретацій на базі сформованих концепцій;

- **принцип контрредукції** припускає пізнання вищих “метацілісних” властивостей об’єктів (систем) під час дослідження їх як елементів більш високоорганізованих систем, у тому числі і як еволюціонуючих елементів природних систем. Виокремлюють чотири показники властивостей природних об’єктів, які представлені в табл. 1.1. Виявлення показників якісно специфічних властивостей, притаманних усім природним об’єктам, є важливим завданням методології науки. Під природними об’єктами розуміються цілісні об’єкти, походження яких не пов’язане зі свідомою творчістю людини (атоми й молекули, живі організми, природна мова, суспільство тощо);

Таблиця 1.1

Рівні властивостей природних об’єктів

Рівні властивостей	Приклади	
	Об’єктом є молекула ДНК	Об’єктом є психіка
Субцілісні властивості	досліджуються властивості ДНК та її складових (молекул та їх зв’язків, функціональних груп тощо)	досліджуються властивості окремих психічних явищ (психічні процеси, стани, властивості особистості)
Цілісні властивості	досліджуються властивості ДНК як цілісної молекули, які не зводяться до властивостей її окремих складових	досліджуються властивості психіки як цілісної системи, які не зводяться до її окремих складових (властивості свідомості, усвідомлення)
Метацілісні властивості	досліджуються властивості ДНК як елемента у більш високоорганізованій системі, тобто у системі живої клітини	досліджуються властивості психіки в контексті навколишнього світу (властивість відображення, вплив на навколишній світ)

- **принцип цілісності** являє собою пізнання індивідуальних цілісних властивостей досліджуваних об'єктів у взаємодії з іншими об'єктами (цілісностями тощо) в найпростішому викладі: ціле не зводиться до суми його частин. Асоціативна психологія, в якій вищі психічні процеси зводилися до простої суми нижчих процесів, є найбільш яскравим прикладом антицілісного розуміння психічної діяльності. Гештальтпсихологія першою виступила проти механістичних схем пояснення психічного і по-своєму порушила питання про цілісність психічного. Закон гештальта означає неможливість зведення вищих психічних явищ до нижчих. Таким чином, імпліцитно цілісність психіки перейшла на експліцитний рівень;
- **принцип редукції** означає пізнання деякої цілісності, системи, "складності" через пізнання простіших її складових, тобто частин елементів; передбачає приведення деяких даних, задач, процедур у зручний для їх аналізу або рішення вигляд. Наприклад, психічне зводиться до фізіологічного, біохімічного, біофізичного. Інакше кажучи, принцип редукції являє собою пізнання деяких інтегральних властивостей досліджуваних об'єктів (систем) через складові їхніх частин.

У науковій психології з метою пояснення складних психічних явищ ще досі існують спроби зведення їх до більш простих. Побудова таких способів пояснення має назву наукового редукціонізму. У психологію часто залучаються пояснення та теоретичні об'єкти (одиниці аналізу) з інших наук. До редукціонізму найчастіше призводять спроби будувати пояснення психічних явищ засобами якоїсь однієї науки без урахування онтологічної специфіки психічних явищ.

Розрізняють такі види редукціонізму:

- **фізіологічний**, який є спробою пояснити психічні явища шляхом зведення їх до фізіологічних явищ та процесів, до структурних зв'язків між нейронами, нервовими центрами, відділами мозку;

- *соціологічний редукціонізм* являє собою спробу пояснити психічні явища шляхом зведення їх до певних способів спілкування та взаємодії між людьми (наприклад, зведення особистісних особливостей до інтеракцій);
- *логіцистський редукціонізм* є спробою пояснити психічні явища шляхом зведення їх до дозрівання і розвитку різних форм структурної організації дій у логічно організовані системи операцій (наприклад, у теорії Жана Піаже);
- *інформаційний (кібернетичний) редукціонізм* полягає у зведенні психіки до процесів і механізмів перероблення інформації мозком людини. При цьому аналіз психічних явищ як інформаційних процесів найчастіше обмежується побудовою можливих моделей перетворення інформації про зовнішній світ, а також способами її організації та зберігання безвідносно до аналізу онтологічної специфіки психіки. Особливо яскраво ця тенденція виступає в американській когнітивній психології;
- ***полярні принципи у психології.*** Л. Х'елл та Д. Зіглер, розглядаючи основні положення, на які спирається психолог для розуміння та оцінювання природи людини, дійшли висновку, що полярні принципи становлять відносно постійні шкали, а позицію будь-якого автора теорії особистості можна позначити у вигляді певної точки у континуумі між крайніми полюсами принципів. Якщо теоретик, спираючись на свій особистий досвід та безліч чинників, які вплинули на його інтелектуальний розвиток, допускає, що люди володіють елементами певного принципу, то це істотно впливає на його теорію. Л. Х'елл та Д. Зіглер визначили такі полярні принципи: свобода — детермінізм; раціональність — ірраціональність; холізм — елементалізм; конституціоналізм — інвайронменталізм; змінність — незмінність; суб'єктивність — об'єктивність; проактивність — реактивність; гомеостаз — гетеростаз; пізнаваність і непізнаваність.

Детермінізм (за Л. Х'єлл та Д. Зіглером) — це вихідне положення про те, що наша поведінка зумовлена впливом певних подій та не виявляється сама по собі. Зазначений принцип може виявлятися у теорії особистості по-різному. Наприклад, З. Фрейд вважав, що всі вияви людської активності (дії, думки, почуття, прагнення) підпорядковуються певним законам і детерміновані потужними інстинктивними силами, особливо статевим та агресивним інстинктами; що люди насправді не здатні “обирати” напрям своєї поведінки та дій. Б. Ф. Скіннер зазначав, що люди абсолютно залежні від минулого досвіду. Їхня поведінка є продуктом попередніх підкріплень, тому вони здійснюють те, що вже було підкріплено у минулому.

Свобода має на увазі те, що люди відповідальні за власні дії та здатні долати вплив середовища на поведінку. Так, у теорії особистості А. Адлера концепція “творчого Я” є втіленням положення волі. Творча сила людини відіграє життєво важливу роль у створенні визначальної фіктивної мети та її результату, тобто стилю життя. К. Роджерс також вважав, що люди можуть робити вільний вибір та активно впливати на розвиток свого життя.

Ірраціональність розкриває положення про те, що поведінка людини спрямовується ірраціональними силами, які частково або повністю не усвідомлюються. З точки зору З. Фрейда, людей спонукають ірраціональні, майже неконтрольовані інстинкти, які значною мірою перебувають поза сферою свідомості. З позицій його теорії ідея про те, що розумна людина тримає під контролем перебіг подій у своєму житті, є міфом.

Раціональність полягає в тому, що люди є раціональними істотами, здатними спрямовувати свою поведінку шляхом міркувань. Відповідно до теорії А. Адлера творча сила дає людям можливість формувати цілі, приймати рішення та вибудовувати різні життєві плани, зіставні з цілями й цінностями. Ідея творчої сили вимагає визнання раціональності. Дж. Келлі вважав, що люди перебувають у постійному інтелектуальному пошуку, намагаючись зрозуміти світ навколо себе, а К. Ро-

джерс стверджував, що коли тенденція до актуалізації має можливість виявитися, поведінка людини стає більш вільною та усвідомленою.

Холізм являє собою положення про те, що поведінку можна пояснити тільки шляхом вивчення індивідумів як цілісних систем. У системі К. Роджерса “Я” постійно рухається у напрямку збільшення цілісності. Саме з цієї позиції він пояснює розвиток людини, який починається з недиференційованого феноменологічного поля немовляти, продовжується неослабно, поки це поле не стає розділеним на “себе” й оточення (виникає Я-концепція чи уявлення про себе), та досягає найвищого розвитку.

Елементалізм визначається як положення про те, що розуміння поведінки людини може бути досягнуто тільки шляхом дослідження кожного з його фундаментальних аспектів незалежно від інших. Б. Ф. Скіннер вважав, що особистість індивіда складається з відносно складних, але водночас незалежно відбутих реакцій.

Конституціоналізм — це положення про те, що особистість формується генетичними та біологічними факторами. А. Адлер визнавав роль факторів спадковості у природі людини (наприклад, соціальний інтерес і боротьба за перевагу є вродженими; неповноцінність органа впливає на розвиток особистості). З. Фрейд вважав, що “Воно” складає вроджену конституціональну основу особистісної структури та розвитку; що психосексуальний розвиток є біологічно обумовленим процесом, який характерний для будь-якої людини, незалежно від культуральних впливів. У теорії К. Роджерса мотив досягнення досконалості у житті ґрунтується на фізіологічних процесах та є біологічним фактом життя.

Інвайроменталізм полягає в тому, що особистість формується завдяки соціальним та культурним впливам. На думку Б. Ф. Скіннера, людина надзвичайно залежить від непостійності оточення, а характерні способи, за допомогою яких вона навчається поведінці, виникають виключно з ситуативно об-

грунтованих можливостей підкріплення (научіння). Проте різниця середовища є основною причиною індивідуальних відмінностей.

Мінливість пояснюється тим, що особистість зазнає безперервних змін протягом усього життя індивіда. З цього приводу Б. Ф. Скіннер зазначав, що протягом життя поведінка людей може змінюватися під впливом мінливого оточення, оскільки особливості підкріплення з оточення виникають різні, то під їх прямим контролем формується також різна поведінка. К. Роджерс у своїй теорії особистості також акцентував увагу на постійному особистісному зростанні.

Незмінність полягає в тому, що структура особистості усталюється в перші роки життя та не змінюється у майбутньому. З. Фрейд вважав, що структура характеру кожного індивідуума формується в ранньому віці та залишається незмінною у зрілі роки.

Суб'єктивність є положенням про те, що кожна людина живе в максимально особистому, суб'єктивному світі переживань, і цей світ максимально впливає на її поведінку. Дж. Келлі стверджував, що люди живуть в суб'єктивному світі особистісних конструктів. Вони можуть інтерпретувати та аналізувати зовнішні події як їм заманеться, але водночас залишаються в межах своїх суб'єктивних конструктивних систем. Кожен індивід розглядає дійсність за допомогою моделі особистісних конструктів, і ці моделі є унікальними для кожної людини. К. Роджерс вважав, що кожна людина живе у світі мінливих, суб'єктивних переживань, в якому вона посідає центральне місце. Кожна людина сприймає світ суб'єктивно та відповідно до цього реагує, а в основі системи сприйняття знаходиться Я-концепція. Тому, за К. Роджерсом, поведінка людини завжди буде недоступною для розуміння, якщо не враховувати особистісний світ переживань.

Об'єктивність трактується таким чином, що поведінка людини є головним чином результатом дії зовнішніх факторів, що піддаються вимірюванню. Б. Ф. Скіннер доводив,

що діяльність людини можна пояснити тільки з позицій об'єктивних відносин стимул–реакція. Відбувається введення інформації, далі йде результат, а те, що відбувається або не відбувається потім (підкріплення), визначає імовірність повторення подібної реакції слідом за подібним введенням інформації у майбутньому. Роздуми чи почуття людини з приводу вхідних стимулів чи вихідних реакцій неважливі при поясненні її поведінки.

Проактивність є положенням про те, що причини поведінки людини криються у ній самій. Суть проактивної позиції З. Фрейда чітко відображена в його концепції мотивації: причинність стосовно всіх форм поведінки полягає у потоці енергії, що надходить від “Воно” та його інстинктів. Люди не вибудовують свою поведінку усвідомлено; швидше, психічну енергію генерують статеві та агресивні інстинкти, які й визначають різноманітність людських вчинків. А. Адлер постулює існування тільки однієї проактивної й динамічної сили, що ґрунтується на всій людській активності та називається пошуком досконалості у житті. З цього приводу К. Роджерс стверджував, що поведінка людини цілеспрямовано рухається вперед та є орієнтованою на майбутнє, а людина самостійно вибудовує свою поведінку, тому вона є у найвищому ступені проактивною.

Реактивність полягає в тому, що справжні причини поведінки людини є виключно зовнішніми щодо неї, і що людська поведінка є серією відповідей на зовнішні стимули. Реактивність найбільш чітко проглядається в класичному обумовленні, де реакції автоматично запускаються стимулами.

Гомеостаз пояснюється тим, що люди мотивовані насамперед прагненням зменшити напругу та зберегти внутрішній стан рівноваги. З. Фрейд був переконаний у тому, що людська поведінка регулюється прагненням зменшувати збудження, що викликане неприємним напруженням на рівні організму. Інстинкти “Воно” постійно вимагають зовнішнього виявлен-

ня, тому люди організують свою поведінку так, щоб знизити рівень напруги, що спричинена енергією інстинктів.

Гетеростаз полягає в тому, що люди мотивовані головно прагненням до особистісного зростання, пошуку стимулів до самореалізації. Так, А. Адлер вважав, що особистість перебуває в постійному русі у напрямку здійснення її потенційних можливостей, прагне до вищого рівня. З цього приводу К. Роджерс зазначав, що повноцінно функціонуюча людина завжди прагне до руху, розширення, завжди шукає можливості для актуалізації, втілення своїх можливостей у дійсність.

Пізнаваність трактується як положення про те, що принципи управління поведінкою людини будуть, врешті-решт, відкриті завдяки науковому пізнанню. З. Фрейд дотримувався переконання про наукову пізнаваність сутності людини. Наприклад, вчений наполягав на тому, що люди підкоряються тим самим законам природи, що і будь-який живий організм. Він також розглядав людей як біологічно детерміновані організми, глибинна мотивація яких може бути розкрита за допомогою науково обґрунтованих методів психоаналізу.

Непізнаваність є положенням про те, що людина живе у постійно мінливому світі суб'єктивного досвіду, тому, з огляду на викладене постійно змінюється. З цього приводу Дж. Келлі зазначав, що реальними є тільки події внутрішнього світу. Об'єктивна реальність не існує окремо від нашого особистого її тлумачення, саме тому природу людини не можна пізнати, її можна тільки альтернативно інтерпретувати. Позиція К. Роджерса також недвозначно передбачає, що людина є непізнаною у традиційному науковому сенсі.

Принципи психології використовуються у взаємозв'язку для пояснення будь-яких психічних явищ та в процесі наукового пізнання. Психічні явища слід розглядати через систему принципів, як:

- причинно-зумовлені;
- продукт і умову відображення;
- внутрішній план організації поведінки та діяльності;

- вияв якісного рівня розвитку психіки суб'єкта;
- особливу систему і водночас елемент іншої, більш широкій природної й суспільної системи.

Принципи психології відкривають можливість наукового вивчення психіки за умови використання спеціальних методів пізнання та формування складної психічної реальності.

Питання для самоконтролю

1. Які основні поняття методології психологічної науки ви знаєте?
2. Назвіть та дайте характеристику структурним рівням методологічного знання.
3. Які форми методології існують?
4. Які ви знаєте моделі розвитку науки?
5. Що таке наукове пізнання?
6. Які особливості психологічного знання виокремлюють?
7. Що таке артефакт?
8. Дайте характеристику методологічним принципам наукового пізнання психології.

Розділ 2

МЕТОДОЛОГІЯ ЯК НАУКА ПРО МЕТОД

2.1. Взаємозв'язок методології, методів та методики психологічного дослідження

Наукове знання не з'являється і не розвивається саме по собі, воно формується завдяки певним зусиллям людей, зайнятих у сфері виробництва наукових ідей. Усвідомлення цього факту та необхідність унормувати активність науково-дослідницької думки послугувало стимулом для виникнення вчення про **методологію як вчення про метод**.

Між *методологією* та *методом* є принципова різниця. Вона полягає в тому, що методологія — це вчення про методи та їх використання в пізнанні, а метод — це внутрішня закономірність руху самого людського мислення (рис. 2.1).

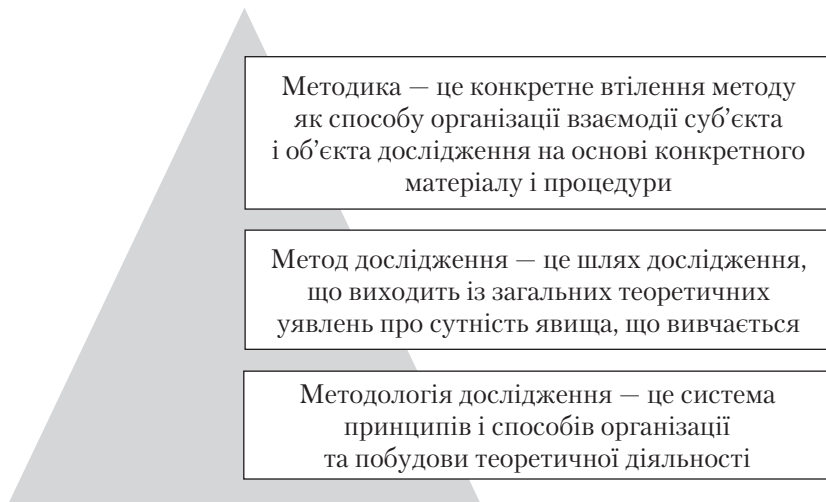

Рис. 2.1. Взаємозв'язок методології, методів та методики психологічного дослідження

Оскільки метод пов'язаний з використанням попередніх знань, методологія може поділятися на дві частини:

- вчення про вихідні основи (принципи) пізнання;
- вчення про способи та прийоми дослідження, що спираються на ці основи.

У вченні про вихідні засади пізнання аналізуються й оцінюються ті філософські уявлення і погляди, на які дослідник спирається у процесі пізнання. Отже, ця частина методології безпосередньо пов'язана з філософією, зі світоглядом, апріорним прийняттям деяких посилок. У вченні про способи та прийоми дослідження розглядаються загальні сторони приватних методів пізнання, які складають загальну методику дослідження.

Метод (шлях, дослідження, простеження) — це спосіб досягнення певних цілей, сукупність прийомів і операцій практичного або теоретичного освоєння дійсності.

У загальній методології науки висувається положення, у якому метод перебуває у нерозривній єдності з теорією, тобто будь-яка система об'єктивного знання може стати методом. За своєю сутністю метод є теорією, що підтверджена практикою; будь-який закон науки, будучи пізнанням, виступає як принцип, так і метод пізнання. У цьому сенсі правомірно називати метод як теорію в дії.

Методика — 1) спосіб або техніка фіксації психологічних показників, а також управління ними в конкретному дослідженні; сукупність дослідницьких методів і прийомів, а також форми і способи їх використання, за допомогою яких здійснюється пізнання психологічних явищ і процесів; 2) конкретне втілення методу відповідно до мети дослідження — вироблений спосіб організації взаємодії суб'єкта та об'єкта дослідження на основі конкретного матеріалу і конкретної процедури.

Методика психологічних досліджень — сукупність методів, що застосовуються у зазначеному дослідженні, спрямованих на досягнення мети і рішення його завдань, які визначаються відповідною їм методологією.

Методика дослідження складається з таких частин:

- вихідне уявлення викладене письмово (початковий його варіант формулюється на етапі вибору теми і постановки проблеми наукового дослідження);
- програма дослідження у вигляді письмового переліку та опису одиниць спостереження, об'єктивних показників їх вияву (початковий варіант програми складається у процесі роботи з літературою, а остаточно оформляється після проведення пілотажного дослідження);
- опис вимог до процедури дослідження, організації роботи дослідника (початковий варіант цього опису роблять після проведення пілотажного дослідження, а остаточний — після завершення систематичного дослідження та аналізу його результатів, коли стають помітними помилки, яких припустилися, і можна дати поради своїм послідовникам, застерегти їх від упущень, помилок);
- опис та фактична наявність, наприклад, у додатку, необхідних засобів фіксації результатів (фотографії, магнітофонні записи, бланки відповідей, тексти запитальників тощо);
- опис порядку оброблення та подання фактичного матеріалу (вказуються підстави, за якими можлива інтерпретація фактів, їх аналіз, статистична обробка, табличне і графічне представлення в тексті тощо). *Методичний прийом* — спосіб, яким здійснюється психологічний метод. Він може визначати варіант методу і його відповідність чи невідповідність певній теорії та методології.

Характер предмета і принципів психологічної науки визначає її методи. Сучасна наукова психологія зосереджує свої зусилля як на подальшому вивченні психіки, дослідженні теоретичних проблем розвитку й діяльності особистості, так і на розв'язанні практичних завдань оптимізації поведінки та діяльності особистості у сфері науки, виробництва, культури, освіти, методики тощо.

За своїми методами психологія істотно відрізняється від інших наук. Специфіка психічної дійсності вимагає розро-

блення й застосування спеціальних методів її пізнання та формування. Тому у створенні свого методичного інструментарію психологічна наука спирається на певні методологічні принципи, зокрема, розглянуті у попередньому розділі. Ці принципи з необхідністю визначають вимоги до побудови й використання методів психології. У формуванні цих вимог та підходів до створення методів психологічної науки значну роль відіграли такі дослідники, як П. П. Блонський, Л. С. Виготський, С. Л. Рубінштейн, Б. Г. Ананьєв, Б. М. Теплов, Г. С. Костюк, К. К. Платонов, Б. Ф. Ломов, П. Фресс, Ж. П'яже, Р. Готтеданкер, О. М. Ткаченко, Л. Ф. Бурлачук та багато інших.

Найголовнішими такими вимогами є:

- об'єктивність;
- генетичний підхід;
- системність;
- особистісний підхід;
- індивідуалізація;
- єдність теорії та практики.

Вимога *об'єктивності* полягає у вивченні об'єктивних умов виникнення та функціонування, об'єктивних виявів психічних явищ. Психічні функції неможливо безпосередньо сприймати внутрішнім зором. Наукове вивчення психіки стає можливим завдяки опосередкованому аналізу і синтезу об'єктивних виявів психіки у процесах та продуктах діяльності й поведінки людини. Не варто перебільшувати роль безпосереднього самоспостереження, інтроспекції у пізнанні власної психіки. Самоспостереженню властива певна суб'єктивність, небезсторонність, а отже, й невірогідність. Адже психіка формувалась у філогенезі як функція сигнального відображення, орієнтації живих істот переважно в зовнішньому світі і значно менше — як засіб відображення внутрішнього світу. Самоспостереження як метод самопізнання може бути корисним, якщо спирається на самозвіт людини про те, що насправді коїться з нею, що вона переживає, чого бажає тощо.

Цінність самоспостереження зростає, якщо його дані поєднуються з результатами об'єктивного дослідження власної психіки засобами планомірного спостереження, експерименту, тестування тощо.

Генетичний підхід полягає у вивченні психічних явищ у динаміці, при переході у філогенезі та онтогенезі з одного рівня розвитку на інший.

Вимога *системності* передбачає вивчення психічного явища як своєрідної системи, що має свої специфічні закономірності. Ця система може включатись у мікросистему і складатись із мікросистем, законам яких має відповідати. Метод психології полягає в урахуванні багатовимірності, ієрархічності психічних явищ. Психолог у дослідженні та практичній роботі стикається з пірамідою психічних властивостей різного гатунку. Б. Ф. Ломов окреслює три основні підсистеми:

- когнітивну (в якій реалізується функція пізнання);
- регуляторну (що забезпечує регуляцію діяльності та поведінки);
- комунікативну (яка формується і реалізується у процесі спілкування).

Багаторівневий характер має також детермінація психічних явищ. Однією з форм реалізації системного підходу в психологічному дослідженні є *особистісний підхід*, що передбачає вивчення конкретної особистості в конкретній соціальній ситуації. Кожне психічне явище має розглядатися в контексті цілісної системи психічних властивостей індивіда — його потреб, знань, цілей, продуктивного боку діяльності та поведінки, емоційно-почуттєвої сфери, здібностей до спілкування, особливостей сфери спрямованості, рис характеру, самосвідомості, досвіду, інтелекту, психофізіології — відповідно до конкретного вікового етапу розвитку.

Вимога *індивідуалізації* полягає у розкритті своєрідності кожної особистості, притаманного їй індивідуального стилю діяльності та поведінки, у визначенні психологічних проблем конкретної особистості та засобів їх розв'язання.

Вимога *єдності теорії та практики* передбачає здійснення корекції, реабілітації, вдосконалення розвитку особистості на основі розкритих закономірностей психіки.

2.2. Класифікації методів психології

Методи психології можна класифікувати за різними критеріями:

- теоретичні;
- експериментальні;
- неекспериментальні;
- діагностичні;
- організаційні.

Класифікація Г. Д. Пірвова

За Г. Д. Пірвовим можуть бути висвітлені такі методи психологічного дослідження:

- 1) спостереження, що поділяються на об'єктивне спостереження і самоспостереження;
- 2) експеримент, в якому можуть бути вирізнені лабораторний, природний та психолого-педагогічний;
- 3) метод моделювання;
- 4) метод психологічних характеристик;
- 5) допоміжні методи (фізіологічні, фармакологічні, біохімічні, математичні тощо);
- 6) спеціальні методичні підходи.

Класифікація Б. Г. Ананьєва

Важливий внесок у дослідження проблеми співвідношення теорії та методів зробив Б. Г. Ананьєв. Проаналізувавши класифікацію методів психологічного дослідження, розроблену болгарським ученим Г. Д. Пірвовим, Б. Г. Ананьєв запропонував свою класифікацію. Як зазначав психолог, класифікація Г. Д. Пірвова багато в чому відповідає стану

наукового апарату сучасної психології. Водночас вона має очевидні недоліки, що спонукало Б. Г. Ананьєва до розроблення власної класифікації методів психологічного дослідження. За Б. Г. Ананьєвим, необхідна така робоча кваліфікація методів дослідження, яка відповідала б порядку операцій у науковому дослідженні, певного цілісного циклу сучасного психологічного дослідження. Планування й програмування дослідження не обмежуються визначенням проблеми та реалізацією її сукупності тем. Плануються і програмуються система методів та порядок їх застосування, пов'язані з гіпотезами й концепціями дослідження, заснованими на критичному аналізі історії та стану питання й узагальненні підсумків попереднього дослідження.

Б. Г. Ананьєв вирізняє такі групи методів:

- 1) організаційні (у цю групу входять порівняльний, лонгїтюдний, комплексний);
- 2) емпіричні (у цю групу входять обсерваційні, експериментальні, психодіагностичні методи, праксиметричні та біографічні методи);
- 3) обробки даних (кількісні та якісні методи аналізу);
- 4) інтерпретаційні методи (різні варіанти генетичного та структурного методів).

Класифікація Б. Г. Ананьєва дала можливість представити систему методів, відповідну до вимог сучасної психології. Відзначимо, що запропонована класифікація стимулювала дослідження з проблеми, що зумовило згодом появу альтернативних класифікацій психологічних методів. Класифікація Б. Г. Ананьєва припускає певне ставлення теорії й методу. У класифікації не виділяються і не згадуються взагалі власне теоретичні методи. Теорія, згідно з класифікацією, виступає одним з кінцевих результатів дослідження. Характеризуючи організаційні методи, психолог зазначає, що їх ефективність визначається за кінцевими результатами дослідження: а) теоретичним — у вигляді відомих концепцій; б) практичним — у вигляді певних рекомендацій. Надзвичайно важливим є сфор-

мультимедійне Б. Г. Ананьєвим положення, згідно з яким методи є не тільки інструментом пізнання, а й “гносеологічними об’єктами” для психології: методи “функціонують як системи операцій з психологічними об’єктами і як гносеологічні об’єкти для психологічної науки”. Інакше кажучи, необхідні психологічні дослідження самих методів, їх структури, можливостей тощо. Таким чином, праці Б. Г. Ананьєва не тільки розкривають нову методологію психологічного дослідження, а й мають евристичне значення, стимулюють подальші дослідження з проблеми методів. С. І. Рубінштейн визначив два основних способи психології:

1. Спостереження (зовнішнє та внутрішнє).
2. Експеримент (лабораторний, природний, формувальний (психолого-педагогічний) і допоміжні — метод вивчення продуктів діяльності, бесіда, анкета, фізіологічні методи.

Класифікація М. С. Роговіна і Г. В. Залевського

Класифікація методів, що є альтернативною класифікації Б. Г. Ананьєва, була запропонована наприкінці 80-х р. ХХ ст. М. С. Роговіним та Г. В. Залевським.

Автори розглядають метод як виявлення деяких основних співвідношень між суб’єктом та об’єктом у процесі пізнання. Загальна кількість методів, згідно з М. С. Роговіним та Г. В. Залевським, може бути зведена до шести основних:

- 1) герменевтичний метод, який генетично відповідає нерозчленованому стану наук. У ньому суб’єкт і об’єкт пізнання різко не протиставляються, в єдності функціонують розумові операції й метод, а пізнавальна діяльність регламентується правилами логіки;
- 2) біографічний, виокремлення цілісного об’єкта пізнання наук про психіку;
- 3) спостереження, диференціація суб’єкта та об’єкта пізнання;
- 4) самоспостереження;
- 5) клінічний, за яким суб’єктно-об’єктні відносини відходять на другий план, а на перший план виходить завдан-

ня переходу від спостереження до внутрішніх механізмів психічного;

- б) метод експерименту, коли має місце ізоляція окремих змінних, цілеспрямоване маніпулювання ними для найбільш раціонального пізнання каузальних зв'язків. У методі експерименту суб'єкт пізнання не тільки з максимальною активністю протистоїть об'єкту, а й враховується роль суб'єкта у процесі пізнання, оцінюється вірогідність висунутих ним гіпотез. Відзначимо, що класифікація М. С. Роговіна та Г. В. Залевського так само, як і запропонована Б. Г. Ананьєвим, не передбачає вирізнення теоретичних методів. У цій класифікації методи психології співвідносяться не з предметом, як це традиційно здійснювалося, а з об'єктом психологічного дослідження.

Класифікація В. М. Дружиніна

Іншу альтернативну класифікацію методів Б. Г. Ананьєва запропонував В. М. Дружинін, який вважає, що у психології доцільне виокремлення трьох класів методів:

- 1) *емпіричних, за яких здійснюється реальна взаємодія суб'єкта та об'єкта дослідження;*
- 2) *теоретичних, за яких суб'єкт взаємодіє з уявною моделлю об'єкта (предметом дослідження);*

До неї автор відносить такі методи:

- дедуктивний (аксіоматичний та гіпотетико-дедуктивний), тобто сходження від загального до конкретного, від абстрактного до конкретного, а результатом використання є теорії, закони;
- індуктивний, який полягає в узагальненні фактів, сходження від часткового до загального, а результатом використання є індуктивні гіпотези, закономірності, класифікації, систематизації;
- моделювання, яке полягає в конкретизації методу аналогій, умовиводів від приватного до приватного, коли як

аналог більш складного об'єкта береться більш простий або доступний для дослідження. Результатом використання є моделі об'єкта, процесу, стану.

3) *методів інтерпретації й опису, за яких суб'єкт “зовні” взаємодіє зі знаково-символічними уявленнями об'єкта.*

2.3. Неекспериментальні психологічні методи

Спостереження — це метод, за якого психолог, не втручаючись у події, лише відстежує їх зміну. Він є одним з основних емпіричних методів психологічного дослідження, що полягає у навмисному, систематичному та цілеспрямованому сприйнятті психічних явищ для вивчення їх специфічних змін у певних умовах та пошуку сенсу цих явищ.

Спостереження є одним із дослідницьких методів, який найчастіше використовується у психології, може застосовуватися як самостійний метод, але зазвичай він органічно включається до складу інших методів дослідження, таких як бесіда, вивчення продуктів діяльності, різних типів експерименту тощо. Спостереження може проводитися безпосередньо або з використанням наочних приладів та засобів фіксації результатів. До їх числа належать: аудіо-, фото- та відеоапаратура, особливі карти спостереження тощо.

Мета спостереження визначається загальними завданнями та гіпотезами дослідження. Ця мета, своєю чергою, визначає тип спостереження, тобто чи буде воно безперервним або дискретним, фронтальним або вибіркоvim тощо. Фіксація результатів спостереження може проводитися у процесі спостереження або у відстроченому порядку. В останньому випадку велике значення мають особливості пам'яті спостерігача, “страждає” повнота та надійність реєстрації поведінки, а отже, і вірогідність одержаних результатів. Особливого значення при проведенні спостереження набуває проблема впливу спостерігача на досліджуваних. Поведінка досліджуваного або

групи людей змінюється, якщо вони знають, що за ними спостерігають зовні. Результати спостереження зазвичай систематизуються у вигляді індивідуальних (або групових) характеристик. Такі характеристики становлять розгорнуті описи найбільш істотних особливостей предмета дослідження. Тому результати спостереження є одночасно вихідним матеріалом для подальшого психологічного аналізу.

Як науковий емпіричний метод спостереження широко застосовується з кінця XIX ст. у клінічній психології, психології розвитку та педагогічній психології, у соціальній психології, а з початку XX ст. — у психології праці, тобто в тих галузях, де особливе значення має фіксація особливостей природної поведінки людини у звичних для неї умовах, де втручання експериментатора порушує процес взаємодії людини з середовищем. Тому для спостереження особливого значення набуває збереження “зовнішньої” валідності.

Спостереження як метод дослідження має свої недоліки. Вірізняють такі типові помилки спостереження:

- гало-ефект, тобто узагальнене враження спостерігача призводить до грубого сприйняття поведінки, ігнорування тонких відмінностей;
- ефект поблажливості, який виявляється у тенденції завжди давати позитивну оцінку тому, що відбувається;
- помилка центральної тенденції, яка полягає в тому, що спостерігач прагне давати старанну оцінку поведінки досліджуваних;
- помилка кореляції, тобто оцінювання однієї ознаки поведінки надається на підставі іншої ознаки (інтелект оцінюється за швидкістю мовлення);
- помилка контрасту, що виявляється у схильності спостерігача вірізняти у досліджуваних риси, що є протилежними власним;
- помилка першого враження, тобто перше враження про індивіда визначає сприйняття й оцінку його подальшої поведінки.

Види спостереження

Несистематичне спостереження проводиться в ході польового дослідження та широко застосовується в етнопсихології, психології розвитку, соціальній психології. Для дослідника, що проводить несистематичне спостереження, важливим є не фіксація причинних залежностей, а суворий опис явища, створення певної узагальненої картини поведінки індивіда або групи в конкретних умовах.

Систематичне спостереження проводиться за певним планом, який надає досліднику можливості вирізнити реєстровані особливості поведінки (змінні) та класифікувати умови зовнішнього середовища. План систематичного спостереження відповідає схемі квазіексперименту або кореляційного дослідження (про них йтиметься далі).

“Суцільне” спостереження, за якого дослідник (або група дослідників) фіксує всі особливості поведінки, що є доступними для максимально докладного спостереження.

Вибіркове спостереження допомагає досліднику звернути увагу лише на певні параметри поведінки або типи поведінкових актів, наприклад, фіксувати тільки частоту вияву агресії або час взаємодії матері й дитини протягом дня тощо.

Включене спостереження припускає, що спостерігач є членом групи, поведінку якої він досліджує. Досліджуючи індивіда, наприклад, дитину, спостерігач перебуває у постійному, природному спілкуванні з нею. Визначають два варіанти включеного спостереження:

- досліджувані знають про те, що їхня поведінка фіксується дослідником (наприклад, при вивченні динаміки поведінки у групі альпіністів або екіпажу підводного човна);
- досліджувані не знають про те, що їхня поведінка фіксується (наприклад, діти, які грають у кімнаті, одна стіна якої є дзеркалом Гезелла; група ув'язнених у загальній камері тощо).

У кожному з представлених варіантів найважливішу роль відіграє особистість психолога, його професійно важливі якос-

ті. При відкритому спостереженні через певний час люди звикають до психолога і починають поводитися природно, якщо він сам не провокує “особливе” ставлення до себе. У разі якщо застосовується приховане спостереження, “викриття” дослідника може мати найсерйозніші наслідки не тільки для успіху, а й для здоров’я та життя спостерігача. Крім того, включене спостереження, за якого дослідник маскується, а цілі спостереження приховуються, породжує серйозні етичні проблеми. Багато психологів вважає неприпустимим проведення досліджень “методом обману”, коли його мета приховується від досліджуваних людей або коли досліджувані не знають, що вони є об’єктом спостереження чи експериментальних маніпуляцій.

Самоспостереження (інтроспекція) є методом психологічного аналізу, вивчення психіки та її процесів шляхом суб’єктивного спостереження за діяльністю власної психіки, без використання інструментів або еталонів.

Інтроспекція (лат. *intro* — “всередину”, *spectare* — “дивитися”) як метод самоспостереження має багату історію. Мабуть, досі в науковому світі до інтроспекції немає однозначного ставлення. Якщо у минулому таке становище визначалося переважно боротьбою світоглядів, то нині, мабуть, головною причиною виступає поєднання в терміні “спостереження” (а відповідно і “самоспостереження”) двох понять. Перше — це розуміння спостереження як психічного явища: вищої форми сприйняття. Друге — це розуміння спостереження як дослідницького методу.

Розбіжності світоглядного порядку були, по суті, відгомонам того чи іншого підходу до вирішення психофізичної проблеми. Так, дуалістичне рішення, яке протиставляє дух матерії, душу тілу, суб’єктивне об’єктивному, свідомість поведінці, веде до поділу двох ліній у пізнанні психічного з подальшим їх поєднанням. Перша лінія зв’язується з самоспостереженням як способом прямого розсуду внутрішнього суб’єктивного світу. Друга лінія — це об’єктивне спостереження, яке дає опосередковане знання про внутрішній світ людини. При цьому визнається, що

самоспостереження страждає суб'єктивізмом і не може саме по собі дати об'єктивне знання. З метою “об'єктивізації” цього знання до інтроспекції “додається” об'єктивне спостереження, оформлене як чіткі експериментальні умови та приписи спостерігачеві. Яскравим прикладом такого підходу є методологія “структурної психології” В. Вундта.

Інший шлях вирішення психофізичної проблеми, представлений теоріями тотожності, полягає у визнанні як реальності, що вимагає свого пізнання, тільки однієї субстанції: або матеріальної, об'єктивної, або духовної, суб'єктивної. Перша точка зору реалізована поведінковими теоріями, зокрема біхевіоризму. Представники цього напрямку визнають як науковий метод тільки об'єктивне спостереження за зовнішньою поведінкою людини і тварин, ігноруючи свідомість, яка активно впливає на фактор поведінки, і самоспостереження як метод вивчення свідомості. Апологети (запальний прихильник якоїсь ідеї, напрямку, вчення) духовної субстанції, природно, нехтують об'єктивним спостереженням, яке, на їхню думку, не може проникнути в її сутність. Великими пізнавальними можливостями вони наділяють інтроспекцію. Однак, на відміну від В. Вундта і його послідовників, прагнули не стільки отримати раціональне знання про психіку і свідомість, скільки через самоспоглядання долучитися до вищої духовної субстанції. На таких позиціях стоїть спиритуалізм (філософське вчення, що визнає сутність світу духовну першооснову). Мабуть, до цієї самої групи можна віднести і багато напрямів феноменалістичної, або “глибинної”, психології, незважаючи на їхню критику класичного інтроспекціонізму. Сутність глибинної психології — у визнанні як сили, що визначає поведінку людини, деяких внутрішніх утворень, прихованих за “поверхнею” свідомості. У психоаналізі З. Фрейда — це несвідоме, у гормічній концепції В. Мак-Доугалла (термін “гормічна” походить від грецького слова та означає спонукання, зрештою — спонукальний мотив до життя, а це є головною метою живого організму. Тому вихідною ідеєю гормічної психології є визначення до-

цільності поведінки, її пошукового характеру) — інстинктивна енергія “Горма”, у багатьох гуманістичних напрямках — незалежна від соціально-історичних факторів мотиваційна сфера особистості тощо. Звертаючись до аналізу цих внутрішніх утворень, зазначені психологічні течії фактично змушені були використовувати самоспостереження. Так, екзистенційний аналіз Л. Бінсвангера прямо вказує, що справжнє буття особистості виявляється завдяки поглибленню її в себе з метою вибрати незалежний ні від чого зовнішнього “життєвий план”. Властива гуманістичній психології ідея самодетермінації особистості в методичній галузі, по суті, зумовлює до визнання інтроспекції як провідного психологічного методу.

Розгляд психічного і фізичного в їх нерозривній єдності — позиція матеріалістичного монізму (теорія, згідно з якою різні типи буття або субстанції, що здаються різними, врешті зводяться до єдиного джерела). Відповідно до цієї позиції самоста об’єктивне спостереження — це два боки одного методу. Найчіткіше ця думка висловлена Сергієм Леонідовичем Рубінштейном: “Йдеться не про спільне застосування спостереження і самоспостереження як двох різнорідних, доповнюючих один одного методів, а про їх єдність і взаємопереходи один в одного... Пізнання власної психіки самоспостереженням, або інтроспекцією, завжди здійснюється тою чи іншою мірою опосередковано через спостереження зовнішньої діяльності. Таким чином, абсолютно відпадає можливість перетворювати самоспостереження — як того хоче радикальний ідеалізм — у самодостатній, єдиний або основний метод психологічного пізнання.

У деяких випадках, наприклад, при вивченні відчуття, сприйняття, мислення, так зване самоспостереження (за допомогою якого розкриваємо зміст наших психічних процесів) й об’єктивне спостереження (за допомогою якого ми пізнаємо явища об’єктивної дійсності, в них відображаються) становлять власне два різних напрями в аналізі або тлумаченні одних і тих самих вихідних даних. В одному випадку ми від показань

нашої свідомості, що відображають об'єктивну дійсність, йдемо до розкриття тих психічних процесів, які привели до такого, а не іншого її відображення; в іншому — від цих свідчень свідомості, що відображають об'єктивну дійсність, ми переходимо до розкриття властивостей цієї дійсності”.

Однак у марксистській науці, що реалізує принцип матеріалістичного монізму, зайвий акцент на первинність об'єктивного і вторинність суб'єктивного при вирішенні так званого основного питання філософії призвів і до штучного дисбалансу в поглядах на співвідношення зовнішнього і внутрішнього спостереження у психології. І знову найчіткіше це висловив С. Л. Рубінштейн: “В єдності зовнішнього і внутрішнього, об'єктивного і суб'єктивного основним, визначальним для нас є об'єктивне. Тому, спираючись на наше розуміння свідомості, ми не зможемо визнати самоспостереження ні єдиним, ні основним методом психології. Основними методами психологічного вивчення є методи об'єктивного дослідження”. В кінцевому підсумку така тенденція призвела до обвинувачення інтроспекції в тяжкому гріхові “абсолютного відриву свідомості від реальної діяльності людини”. Проте подібна хиба властива багатьом емпіричним методам психології. Зокрема, проблематична адекватність будь-якого психологічного моделювання. Нагадаємо хоча б численні закиди лабораторного експерименту в “нежиттєвості” експериментальної ситуації, в його відриві від тієї самої “реальної діяльності людини”. Однак зауважимо, що вказівки на “методологічні збочення” ставилися переважно до інтроспекціонізму як наукового принципу, а не до властивого йому дослідницького методу самоспостереження. І це нагадує ситуацію з критикою тестування, яке оголошувалося “хибною практикою” і “науково помилковим і знехтуваним радянськими психологами застосуванням тестів”, тоді як самі тести розглядалися вельми корисними способами отримання психологічної інформації. Існує думка, що визнання об'єктивної зумовленості свідомості зовсім не обов'язково має спричиняти пониження самоспо-

стереження як дослідницького методу, дані якого мають наукову цінність нібито тільки за умови їх перевірки об'єктивними методами або співвіднесення самим суб'єктом цих даних з “їх реалізацією в об'єктивному акті”.

Думається, що дані інтроспекції мають не менше значення для пізнання внутрішнього світу людини, ніж дані “об'єктивних” методів, які самі неминуче несуть печать суб'єктивізму, який виходить від дослідника (експериментатора, інтерв'юера, діагноста). Цінність показань самоспостереження не стільки у відповідній безпосередності зв'язку між суб'єктом і об'єктом спостереження, скільки в можливостях подолання просторово-часових обмежень чуттєвого пізнання, у можливостях відходу від конкретики об'єктивованих виявів психіки, у можливості включення до самоспостереження елементів вищої абстракції. Це розкриває перспективи до переходу від пізнання внутрішнього світу людини на макроскопічному рівні його організації (що уособлюється терміном “психіка”) до його пізнання на космічному рівні його організації (що уособлюється поняттям “душа” і незвичним поки для нашого наукового слуху поняттям “універсум”). Яскраві приклади використання самоспостереження як методу не тільки пізнавального, а й методу регуляції дає багатовікова традиція багатьох східних навчань, орієнтованих на самовдосконалення людини. У сучасній науці вражають дані трансперсональної психології (модель людської душі, в якій визначається значущість духовного і космічного вимірювань і можливостей для еволюції свідомості), що одержуються за допомогою самоспостереження.

Класик гуманістичної психології, автор всесвітньо відомих “Я-концепції” та “клієнт-центрованої психотерапії” Карл Роджерс вважав, що інтроспекція як звернення до внутрішнього досвіду є “основним шляхом пізнання, це глибоке відчуття, на базі якого ми формуємо і уточнюємо наші свідомі уявлення та концепції”. На евристичний (наука, яка вивчає творчу діяльність, методи, які використовуються у відкритті нового і в навчанні) характер даних самоспостереження вказував

С. В. Кравков, вважаючи і сам метод джерелом постановки невідомих проблем.

Таким чином, слід визнати, що “інтроспекція не замикає нас у внутрішньому світі свідомості, а навпаки, виводить нас у зовнішній — природний і соціальний — світ”.

Щодо радянської психології, то слід вказати на зайво жорстке протиставлення матеріалізму та ідеалізму, що в сучасних умовах уявляється деяким анахронізмом часів ідеологічного протистояння.

Штучне дистанціювання радянських психологів від інтроспекції спричинювало навіть ухилення від прямого використання терміна “самоспостереження” і заміни його на незграбне “використання даних самоспостереження”. Верхом віртуозності в подібній термінологічній еквілібристиці був винахід терміна “моноспекція”. Воістину, “мета виправдовує засоби”!

Уникнення інтроспекції, а в результаті — ідеалізму, довело це “праве діло” до відмови “моноспекції” у статусі методу: “Рестрація фактів свідомості — не метод наукового дослідження, а лише один зі способів отримання вихідних даних”. Не будемо сперечатися, чи є “використання даних самоспостереження” науковим методом, але те, що “способом отримання вихідних даних” — це не метод, слід заперечити категорично. Будь-який емпіричний метод є лише способом отримання первинних (вихідних, сирих) даних про об’єкт і предмет дослідження. Перетворення цих даних на вторинні проводиться не на емпіричному етапі дослідження, а на стадії їх оброблення.

Неузгодженість, а отже, і хиткість позицій радянської психології в цьому питанні ілюструється таким висловом: “На відміну від самоспостереження як методу отримання емпіричних даних, якими б “глибинними” вони не були, інтроспекція являє собою методологічний принцип, що лежить в основі не тільки отримання, а й розуміння психологічного матеріалу”.

Проте більшістю вітчизняних психологів самоспостереження розглядається і як різновид сприйняття, і як науковий

метод, але при цьому йому, звичайно, відмовляється в самостійності. Особливо підкреслюється неможливість наукового пояснення спостережуваних фактів у межах самоспостереження. Типові щодо цього такі судження: “Загалом самоспостереження не можна визнати самостійним методом психології, воно лише поставляє дослідникові емпіричний матеріал, в якому об’єкт вивчення представлений у непрямій, що вимагає спеціального тлумачення формі”; “... Самоспостереження дає лише початковий матеріал для об’єктивного причинного пояснення процесів і фактів свідомості”; “... Самоспостереження не може дати пояснення психічним явищам, але дає іноді дуже цінні відомості, які мають ставати об’єктами для подальшого аналізу і синтезу”. Можна припустити, що все сказане з приводу пояснювальних можливостей самоспостереження з рівним успіхом можна віднести на рахунок будь-якого емпіричного методу, якщо розглядати його як спосіб збору даних про об’єкт дослідження. Пояснення отриманих фактів є іншим етапом дослідження, тобто стадією інтерпретації результатів, а не складовою емпіричного методу, яким є самоспостереження. Отже, ознака “пояснення” притаманна науковому дослідженню (як один з його етапів) і досліднику (як його здібностей до наукового аналізу і синтезу), а не емпіричному методу, спрямованому не на пояснення, а на добування психологічних фактів. Таким чином, якщо зняти з методу самоспостереження незаслужений докір на неможливості з його допомогою пояснити спостережувані психічні явища, то автоматично знімаються і претензії до його несамостійності. Самоспостереження настільки ж самостійний спосіб збору даних, як і будь-який інший емпіричний метод.

З огляду на зазначене, очевидно, доцільно реабілітувати в нашій науці термін “інтроспекція” як позначення самоспостереження в сенсі дослідницького прийому, що виключає його паралельне трактування як психологічного феномена. Такий підхід зазначений у психологічному словнику керівника: “Інтроспективний метод — метод психології, заснований

на самоспостереженні у процесі сприйняття, мислення тощо і наступному словесному звіті; використовується в науковій матеріалістичній психології поряд з об'єктивними методами вивчення психіки". Особливо привертають увагу в цьому визначенні два моменти. По-перше, це вказівка на самоспостереження як на психічне явище, яке лежить в основі методу. І друге — визнання самоспостереження природним компонентом інших психічних процесів: сприйняття, мислення та ін. Це означає, що поза протіканням сприйняття, мислення, уяви, пам'яті, почуттів самоспостереження неможливе. Але ця несамостійність самоспостереження як психічного явища зовсім не означає несамостійності його як наукового методу.

Саме як метод самоспостереження існує самостійно й охоплює перцептивні, мнемічні, розпізнавальні, розумові, афективні, вольові та інші процеси.

Отже, інтроспекцію слід визнати повноправним емпіричним методом, в основі якого лежить здатність людини до самоспостереження, що розуміється як складна взаємодія всіх його психічних процесів, функцій і властивостей. Більше того, з огляду на таку психічну основу і процедурні особливості, інтроспекцію слід особливо виокремити з усієї сукупності емпіричних методів психології як її гранично специфічний метод.

Саме ця обставина зумовила в історіографії психологічної науки виділити як її спеціальний напрям "інтроспективну психологію". Цей напрям об'єднує плеяду відомих учених, які часто виступали різними опонентами один одному. Цей напрям об'єднує вельми різнопланові школи і течії у психології, які нерідко займають непримиренні світоглядні позиції. Однак в одному були єдині — це визнання і плідне застосування інтроспективного методу.

Витоки інтроспекціонізму сягають поглядів Рене Декарта (1596–1650) і Джона Локка (1632–1704). Вони вважали, що внутрішній світ людини може пізнаватися принципово інакше, ніж світ зовнішній. У Декарта ці погляди відображені в його вченні про безпосередню достовірність самосвідомості

і про “вроджені ідеї”. У Локка — у вченні про “ідеї відчуттів” (і відповідних первинних об’єктивних якостях фізичного світу) та “ідеях рефлексії” (і відповідно вторинних суб’єктивних якостях, в яких відображаються первинні).

У період формування психології як самостійної експериментальної науки метод, намічений Декартом і Локком, був прийнятий на озброєння В. Вундтом. Як відомо, Вундт поєднав інтроспекцію з експериментом. Головне в цьому з’єднанні полягало в двох особливостях. По-перше, чітко регламентовані умови, в яких проводиться самоспостереження, сприяють повторюваності процедури і можливості перевірки одержаних в самозвітах даних. Такий об’єктивний контроль підвищує надійність і “науковість” свідощтв досліджуваного. Саме ця обставина давала змогу В. Вундту протиставити свій метод попередній умоглядній “ненауковій” інтроспекції. Строгість даних особливо підвищувалася, на думку В. Вундта, тим, що спостереженню підлягали не складні багатоскладові акти психічного життя типу мислення і волі, а прості структурні елементи психіки (“атоми” свідомості) — відчуття і їх подання в пам’яті, а також найпростіші почуття. Цим фактом визначилось найменування вундтівського напрямку — “структурна психологія”. Друга специфічна риса методу В. Вундта — це формування у досліджуваних особливої аналітичної установки, що допомагає осягати психологічну реальність. Такий спеціальний настрій на сприйняття елементів психічної діяльності посилювався виробленням навичок самозвіту про те, що досліджуваний безпосередньо усвідомлює в момент пред’явлення подразника. Відповіді формулювалися в термінах відчуттів. Відповіді в термінах подразників Тітченер називав “помилкою стимулу”.

Дещо інший варіант інтроспекціонізму наводив німецький філософ Франц Brentano і його послідовники Карл Штумпф, Теодор Ліппс і Освальд Кюльпе. Вони вбачали завдання психології в тому, щоб неупереджено реконструювати все пережите індивідом в усій повноті і конкретності. Ці ідеї були сприйня-

ті очолюваною О. Кюльпе Вюрцбурзькою школою. Не обмежуючи інтроспекцію звітом про безпосередні подразники, ця школа поєднала її з ретроспекцією — наступним відтворенням того, що раніше випробувалося суб'єктом при вирішенні ним інтелектуальних завдань. Таким чином, застосування інтроспекції в поєднанні з експериментом було поширене на вивчення складних психічних утворень (мислення).

З інтроспекцією пов'язані і дослідження гештальт-психології. Але, на відміну від Вундта, гештальтисти широко застосовували інтроспекцію для вивчення не “елементів” психіки, а її цілісних функціональних конструкцій (гештальтів). “Аналітична” установка структурної психології була замінена на природну “феноменологічну”, яка передбачає вільний і неупереджений опис переживань в усій їхній повноті, цілісності і конкретності так, як вони виявляють себе спостерігачеві. Заперечення гештальт-психологією вундтівсько-тітченерівського структуралізму аж ніяк не заважало їй ефективно використовувати метод інтроспекції.

Однак інтроспекція зустрічала і безліч супротивників. Крайня точка зору полягала у визнанні неможливості самоспостереження як психічного явища. Вельми різко цю позицію висловив основоположник позитивізму та соціології О. Конт (1798–1857). Вихідна теза “позитивної філософії” Конта — вимога, щоб наука обмежилася описом зовнішнього вигляду явища і відкинула “метафізику” як вчення про сутність явищ. Він уподібнював самоспостереження у психології спробі ока побачити самого себе або спробі людини визирнути у вікно, щоб подивитися, як вона сама йде вулицею. Самоспостереження неможливе, за Контом, тому, що неможлива самороздвоєність людини на суб'єкт і об'єкт пізнання одночасно. Або людина щось переживає, або вона спостерігає. У першому випадку нікому спостерігати, позаяк суб'єкт поглинений переживанням. У другому випадку нема чого спостерігати, оскільки, зосередившись на спостереженні, суб'єкт нічого не переживає. Але, незважаючи на витонченість аргументації Конта,

запереченням самоспостереження як психічного явища є, по суті, заперечення можливості усвідомлення наших переживань, а в кінцевому підсумку й існування свідомості, а цього позитивізм у принципі не заперечував.

Інша критика інтроспекції пов'язана не з її запереченням, а з вказівкою на труднощі самоспостереження і у зв'язку з цим ненадійності одержуваних з його допомогою даних. Перше, на що зверталася увага, це на несумісність одночасно двох процесів — спостереження і того, хто підлягає цьому спостереженню. Тоді самоспостереження, по суті, стає інтроспекцією, тобто безпосереднім сприйняттям сьогодення, а не ретроспекцією, тобто відновленням сприйнятого раніше. Другий сумнівний момент в інтроспекції — це вплив спостереження на предмет спостереження, оскільки будь-яке звернення уваги на власне переживання вносить в останнє викривлення, не дає протікати цьому процесу вільно і незалежно. Проте такого роду труднощі — природний атрибут будь-якого пізнавального акта в системі “об’єкт—об’єкт”. Просто для самопізнання через самоспоглядання і самоаналіз ці труднощі стають очевидними, тоді як для пізнання зовнішніх об’єктів вони не оголені. Потрібні були десятиліття напруженої праці в усіх галузях наукового знання, щоб визнати неминучість впливу спостерігача на “об’єктивні” характеристики спостережуваного об’єкта.

Вирізняють кілька видів інтроспекції:

- систематична;
- експериментальна.

Інтроспекція систематична — це інтроспективний метод, який був розроблений у Вюрцбурзькій школі та характеризує орієнтацію на відслідковування основних стадій процесу мислення на підставі ретроспективного звіту.

Інтроспекція експериментальна являє собою спосіб, за якого досліджуваний ретельно спостерігає за динамікою пережитих ним станів на кожній зі стадій виконання інструкції. Пройшовши спеціальну підготовку, людина описує відчуття від ситуації, в якій опинилася. Цей вид має два недоліки:

- високий ступінь суб'єктивності, оскільки одна людина описує власні враження чи переживання, які рідко збігаються з враженнями іншої;
- відчуття однієї й тієї самої людини змінюються щодня.

Водночас і сутність інтроспекції, та її історія переконливо говорять про те, що вона є природним, корисним і перспективним методом вивчення психіки, причому методом, специфічно властивим психології.

Опитування є методом збору соціальної інформації про досліджуваний об'єкт під час безпосереднього (інтерв'ю) чи опосередкованого (анкетування) соціально-психологічного спілкування соціолога та респондента через реєстрацію відповідей респондентів на сформульовані запитання.

Методи опитування поділяють, своєю чергою, на:

- анкетування;
- інтерв'ювання.

Анкетування являє собою збирання інформації письмовим заповненням заздалегідь розроблених анкет.

Відповідно, анкета — це тиражований, упорядкований за формою та змістом набір запитань у формі опитувального листка.

Метод анкетування має істотну перевагу:

- опитування максимально формалізується, і таким чином забезпечується висока порівняльність відомостей та їх машинне опрацювання;
- забирає часу менше, ніж інтерв'ю, не потребує залучення великої кількості осіб, які його здійснюють, анкети можна роздавати через представників адміністрації чи вислати поштою;
- дотримується вимога анонімності відповідей, що підвищує їхню вірогідність.

Анкетування є найбільш поширеним та ефективним методом збору первинної інформації.

Розробляючи анкети, необхідно дотримуватися таких правил:

- зміст запитань має відповідати темі та завданням дослідження;

- форма запитань має відповідати портретові передбачуваного респондента;
- запитання мають бути короткими, зрозумілими, доступними для опитуваних;
- анкета має бути охайно оформленою;
- бажано її складати так, щоб вона надалі була придатною для комп'ютерного опрацювання.

Запитання в анкеті слід розбивати на групи (сміслові блоки), забезпечуючи послідовність і логічність їх розміщення. Наприклад, група запитань, які стосуються особи злочинця; група запитань щодо злочину та покарання; група запитань про причини й умови вчиненого злочину; група запитань про заходи, вжиті для запобігання йому.

Анкета, що застосовується для збору значущої інформації, складається з таких частин:

- 1) вступної — містить звернення до досліджуваного, де пояснюється мета дослідження та порядок заповнення бланка;
- 2) статусної — формулюються запитання, відповіді на які дають уявлення про соціально-демографічну характеристику особи;
- 3) основної — це питання, що безпосередньо стосуються теми дослідження;
- 4) заключної — надається можливість у вільній формі висловити свій погляд на будь-які питання, що стосуються досліджуваної теми.

За структурою запитання анкети класифікують на:

- відкриті — це запитання, на які опитуваний може дати самостійну відповідь у вільній формі (не запропоновано жодних варіантів відповідей, і респондент може висловлюватися на власний розсуд);
- напівзакриті — дають можливість респондентові чи обрати відповідь запропонованого набору варіантів відповідей, чи доповнити своїм варіантом відповіді (у переліку запропонованих відповідей наявні позиції “інше” або “щось інше?”);

- закриті — дають повний перелік варіантів відповідей, пропонуючи обрати один (альтернативні) чи кілька з них (неальтернативні).

За формою виокремлюють:

- прями запитання — дають змогу одержати інформацію безпосередньо від респондента (“Чи задоволені Ви діяльністю органів внутрішніх справ?”);
- непрямі запитання використовують, коли від респондента необхідно одержати критичну думку про людей, негативні явища життя, пропонуючи на його розгляд уявну ситуацію, що не вимагає самооцінки конкретно його рис і обставин його діяльності.

Загалом анкетування має кілька різновидів:

- очне та заочне;
- суцільне й вибіркове;
- відкрите та анонімне.

Очне анкетування передбачає одержання анкети безпосередньо з рук соціолога. Цей вид анкетування найнадійніший, гарантує добросовісне заповнення анкет, майже стовідсоткове їх повернення, але багато в чому залежить і від уміння психолога встановити психологічний контакт з респондентами, створити сприятливу атмосферу при опитуванні.

Заочне анкетування полягає в розсиланні анкет й отриманні на них відповідей поштою. Воно дає змогу одночасно провести опитування на великій території. Водночас заочне анкетування має чимало недоліків:

- неповне повернення анкет;
- отримання відповіді не від тих, кому надсилались анкети;
- групове заповнення;
- використання порад інших осіб.

При *суцільному* анкетуванні бланки заповнюють усі особи визначеної категорії, а при вибірквому — тільки певна частина таких осіб. Достовірність в останньому випадку досягається через випадковий добір одиниць вибіркової сукупності та

рівні можливості для кожної одиниці генеральної сукупності увійти до вибірки.

При *відкритому* анкетуванні респонденти вказують відомості про свою особу (прізвище, ім'я, по батькові, час і місце народження, місце проживання, посаду), тож можливий елемент нещирості. При анонімному анкетуванні особа респондента залишається невідомою, що дає їй змогу бути більш щирою, а це підвищує репрезентативність інформації про неї.

Інтерв'ю являє собою метод збору соціальної інформації, що ґрунтується на вербальній соціально-психологічній взаємодії між інтерв'юером і респондентом з метою одержання даних, які цікавлять дослідника.

Порівняно з анкетуванням, інтерв'ю має певні переваги та недоліки. По-перше, інтерв'ю дає можливість більш глибоко проникнути у соціально-психологічні причини людської поведінки. По-друге, під час його проведення можливо встановити ступінь відвертості респондента. По-третє, інформація, що збирається за допомогою інтерв'ю, надходить більш швидко й повно; вона зазвичай є безпосередньою та яскравою.

Під час інтерв'ю контакт між дослідником і респондентом здійснюється за допомогою інтерв'юера, який ставить запитання, передбачені дослідженням, організовує та спрямовує бесіду з кожною людиною, фіксує одержані відповіді згідно з інструкцією. Для одержання одного й того самого обсягу інформації при використанні методу інтерв'ю дослідник витрачає більше часу та засобів, ніж при анкетуванні. Додаткових витрат вимагають добір і навчання інтерв'юерів, контроль за якістю їхньої роботи.

За технікою проведення розрізняють такі види інтерв'ю:

- вільне, тобто тривала бесіда за загальною програмою без чіткої деталізації запитань;
- спрямоване (стандартизоване) являє собою спілкування інтерв'юера та респондента, яке регламентується детально розробленим питальником й інструкцією інтерв'юера,

який зобов'язаний точно дотримуватися сформульованих запитань та їх послідовності. У стандартизованому інтерв'ю зазвичай переважають закриті запитання;

- напівстандартизоване поєднує в собі особливості двох попередніх видів.

За процедурою проведення розрізняють такі типи інтерв'ю:

- панельне — багаторазове інтерв'ю одних і тих самих респондентів щодо однієї й тієї самої проблеми через певні проміжки часу;
- групове — запланована бесіда, під час якої дослідник прагне започаткувати дискусію в групі;
- клінічне — тривала, глибока бесіда, мета якої полягає в одержанні інформації про внутрішні спонукання, мотиви, схильності респондентів;
- фокусоване — короткочасна бесіда, мета якої — отримати інформацію про конкретну проблему, процес або явище, про реакції суб'єкта на задану дію.

За типом респондентів інтерв'ю бувають з:

- відповідальною особою;
- експертом;
- рядовим респондентом.

Одна з основних умов, які впливають на достовірність і надійність інформації, — це наявність якісного питальника та дотримання правил його застосування.

Питальник становить документ, у якому сформульовано й тематично згруповано запитання, передбачено місце для записів відповідей на них.

До питальників додають протоколи інтерв'юера, що містять основні відомості про процес інтерв'ю.

На інтерв'ю впливають місце, конкретні обставини, тривалість його проведення (здебільшого респондент погоджується на нетривале інтерв'ю).

Метод інтерв'ю дає змогу одержати глибинну інформацію про думки, погляди, мотиви, уявлення респондентів. Істотною його особливістю є здебільшого зацікавленість респондента

опитуванням, яка забезпечується особистим контактом учасників інтерв'ю.

Однак організація та проведення інтерв'ю нашої хуються на певні труднощі, пов'язані з:

- пошуком психологічного контакту з респондентом;
- значними матеріальними та часовими затратами;
- трудомісткістю підготовки інтерв'юерів;
- забезпеченням анонімності інтерв'ю.

Особливості інтерв'ю зумовили його широке використання у проблемних дослідженнях, при вивченні громадської думки, контрольних, вибіркових та експертних опитуваннях.

Метод вивчення продуктів діяльності являє собою систему дослідницьких процедур, спрямованих на збір, систематизацію, аналіз та тлумачення продуктів діяльності людини. Основним моментом структури методу є поняття “продукт діяльності”. Методичне визначення зазначеного поняття дещо відрізняється від суто теоретичного його визначення. Так, під продуктом діяльності особистості розуміються реально-практичні та ідеальні за формою вияви активності цієї особистості щодо явищ об'єктивного та суб'єктивного світу. Пізнавальні або перетворюючі за змістом, вони виявляють індивідуальність конкретної людини в кожному з її діянь, спрямованих на пізнання або перетворення елементів довколишньої реальності.

Метод вивчення продуктів діяльності людини поєднує в собі кілька дослідницьких та аналітичних процедур, диференціація яких відбувається за ознакою предмета пізнання кожної з них. Так, вирізняють:

- аналіз особистих документів — листів, фотографій, щоденників, автобіографій тощо, якісно-кількісний аналіз яких дає цінний матеріал для психодіагностики, дослідження життєвого шляху особистості, характеристик діяльнісних актів людини в ситуаціях змістовних взаємодій та ін.;
- аналіз офіційних матеріалів групової, колективної та масової комунікації — записи розмов, дискусій, нарад, різноманітні устами, накази, оголошення, розпорядження, за-

кони, правила, газети, радіо- і телепередачі, реклама тощо; цей тип дослідницьких та аналітичних процедур застосовується, звичайно, для вивчення соціальних процесів, явищ та їх проєкцій на індивідуальне буття особистості;

- аналіз продуктів діяльності — система процедур, спрямованих на дослідження та тлумачення змістових результатів діяльності людини — творчих, професійних, поведінкових, суспільних.

Якщо структура та логічна формалізація процедур перших двох типів дослідження є досить простою та універсальною (аналіз і тлумачення офіційних та неофіційних документів; письмових, вербальних або статистичних матеріалів; цифрової, зображувальної та “словесної” інформації; їхніх мовних та смислових компонентів; їхньої структурної та смислової організації; співвідношення в них суб’єктивного та об’єктивного змісту; реальної та індивідуальної їхньої “впливовості” на інші явища чи “відчуженості” від світу тощо), то третій тип дослідження є складнішим не тільки з формальної точки зору, а й з позиції його змістової насиченості. У психологічному погляді на реальність тих чи інших виявів індивідуального “Я” особистості кожний з цих виявів може вважатися “продуктом багатомірної та багаторівневої діяльності” людини, якщо за своєю структурою та змістом він організується в цілісний акт виявлення особистістю свого пізнавального чи перетворюючого ставлення до явищ світу (зовнішнього, об’єктивного чи внутрішнього, прихованого, світу свого “Я”). Тому залежно від сутності предмета дослідження та його цілей психолог може кваліфікувати конкретний вияв діяння людини як продукт її діяльності і вже, виходячи з цього, вибудовувати своє дослідження в межах процедури “аналіз продуктів діяльності”.

Тоді змістовними моментами організації дослідження стануть:

- 1) на першому етапі — визначення сутності предмета дослідження як продукту специфічної (або універсальної) діяльності особистості та побудова теоретичної моделі цієї діяльності за структурою: зміст і цілеспрямованість діяльності — ситу-

ативна та смислова організація простору діяльності — засобові компоненти діяльності (знаряддя, прийоми, засоби, техніки, технології — реальні та ідеальні) — процесуальне розгортання діяльності — продукт діяльності у його реальному та ідеальному визначенні;

2) на другому етапі — побудова “еталонної моделі” продукту діяльності, що досліджується, та аналітичне зіставлення еталону з реальним, досліджуваним продуктом;

3) на третьому етапі — цикл аналітичних і прогностичних дій щодо предмета свого дослідження та діяльності як цілого; статистичне або проєктивне тлумачення результатів дослідження; залучення одержаних даних у загальний емпіричний цикл взаємодій дослідника з особистістю — проєкція та прогноз формуючих, розвиваючих, стабілізуючих тощо взаємодій.

Продукти діяльності, що підлягають аналізу в психологічному дослідженні, розрізняють також за ознакою “спонтанності — спрямованої їх організації”. Таким чином, той чи інший за змістом продукт діяльності особистості може бути одержаний для аналізу в умовах “змодельованої діяльності”, яка спеціально організується дослідником. Звичайно, при цьому важливо отримати “чистий” результат, а тому діям дослідника в умовах ситуації моделювання діяльності висувається низка загальних (у дослідницькому плані) та спеціальних (у плані змісту діяльності, що моделюється) умов.

Вивчення продуктів діяльності як методу психологічного дослідження широко використовується як у дослідницькій, так і у прикладній сфері діянь психолога. У кожному конкретному дослідженні метод забезпечується необхідним набором аналітичних і тлумачьких процедур стосовно сутності предмета дослідження та цілей самого дослідження. За певних умов метод може використовуватися як основний у дослідженні, проте найчастіше виступає у психологічному пізнавальному акті як допоміжний.

Зазначений метод поширений в історичній психології, а також в антропології та психології творчості. Для пси-

хології творчості він є одним з основних, оскільки особливість творчого продукту полягає в його унікальності. Аналіз продуктів діяльності надає важливий матеріал для клінічних психологів: при певних захворюваннях (шизофренія, маніакально-депресивний психоз тощо) різко змінюється характер продуктивності, що виявляється в особливостях текстів, малюнків, виробів хворих.

Біографічний метод — це система засобів дослідження, діагностики, корекції та проектування життєвого шляху людини. Цей метод емпіричного пізнання почали розробляти в першій чверті ХХ ст. (М. О. Рибніков, Ш. Бюлер). Спочатку обмежувалися ретроспективним описуванням минулих етапів життя людини або всього життєвого шляху історичних персонажів минулого. Надалі біографічний метод почав включати аналіз актуальних та припущених у майбутньому подій (майбутня автобіографія, керована фантазія, графіки життя, каузометрія), а також дослідження кола спілкування (додаткові біографії, лінії відносин суб'єкта). М. О. Рибніков розглядав автобіографію як психологічний документ, що документує особистість та її історію.

Він розділяв спонтанні автобіографії, коли ініціатива ретроспективного погляду на власне життя належить самій особистості, та провоковані автобіографії, коли дослідник використовує прийом спонукання піддослідного говорити про себе за визначеним планом. Такий прийом гарантує однорідність зібраного матеріалу, що дає можливість порівнювати, поєднувати, узагальнювати одержані факти тощо.

Сучасні біографічні техніки, побудовані на основі вивчення особистості в контексті історії та перспектив розвитку її індивідуального буття і відносин із “значущими іншими”, спрямовані на реконструкцію життєвих програм і сценаріїв розвитку особистості. Аналізу піддають також просторові та часові характеристики організації ділового, сімейного, духовного життя особистості, взаємодію її з природним та соціальним середовищем.

Застосування біографічного методу передбачає отримання різномірної об'єктивної інформації, для чого використовуються різні форми автобіографічної методики: опитування, інтерв'ю, тести. Також необхідним є аналіз свідчень очевидців, дані отримуються під час бесіди та опитувань близьких людей, під час первинного аналізу спогадів сучасників. Також використовуються модифікації методу вивчення продуктів діяльності, коли проводиться контент-аналіз щоденників та листів, здійснюється побудова кривих продуктивності і діаграм життєвих вимірів активності особистості.

Одним із методичних прийомів організації та проведення психологічного дослідження в межах біографічного методу є *вчування*. Цей прийом передбачає спільну роботу експериментатора та особистості над змістовими матеріалами її особисто-го життя. Реалізується прийом у два етапи:

1) перший етап — одержання фактичних даних про життєвий і творчий шлях особистості за допомогою набору тестових та дослідницьких методів. Особливо важливим є акцент на емоційній насиченості репрезентованого особистістю матеріалу. Таким чином вдається не лише змістовно відновити перебіг подій у просторі індивідуального життя особистості, а й встановити їхню емоційну значущість, насиченість смислом для особистості, сенс результуючих моментів у цих подіях. Психологу вдається на цьому етапі встановити та змістовно розкрити так звані критичні точки, періоди події, ситуації, моменти в житті особистості. Саме вони зумовляють предмет взаємодії на наступному етапі;

2) другий етап — організація взаємодії психолога з особистістю, сутність якої полягає в повторному, абстрагованому в часі від реальної події, переживанні, вчуванні особистості в зміст тієї чи іншої ситуації минулого, яка об'єктивно вплинула на хід подальшого життя цієї особистості, та корекції переживань, з приводу якої може дещо гармонізувати або стабілізувати самовідчуття особистості в нинішньому періоді її життя. Застосування прийому вчування має, як правило, подвійний ефект: власне до-

слідницький та психотерапевтичний. Цей прийом може реалізуватися в різному методичному оснащенні і є дуже лабільним щодо експериментальної ситуації дослідження.

Біографічний метод та різноманітні його модифікації досить широко застосовуються не тільки у сфері психологічного дослідження, а й у психологічній практиці: індивідуальному консультуванні, психотерапії і навіть у сфері професійної підготовки спеціалістів. Відомі психотерапевтичні техніки — психоаналіз, психосинтез, трансакції й аналіз, нейролінгвістична терапія та ін. — досить активно застосовують прийоми біографічного методу. Необхідно, проте, зауважити, що застосування цього методу та аналіз отриманих за його допомогою даних мусить мати чітку методологічну основу. Це означає, що тлумачення даних завжди буде відтворювати ту “філософію людини”, яку вибудовує методологія цієї філософії: феноменологічна, екзистенціальна, онтологічна тощо.

Монографічний метод. Зазначений дослідницький метод не може бути втілений однією методикою. Він є синтетичним методом і конкретизується в сукупності найрізноманітніших неекспериментальних (а іноді й експериментальних) методик. Монографічний метод використовується, як правило, для глибшого, ретельного, поздовжнього вивчення вікових та індивідуальних особливостей окремих випробуваних з фіксацією їхньої поведінки, діяльності та взаємин з оточуючими в усіх основних сферах життя. При цьому дослідники прагнуть, ґрунтуючись на вивченні конкретних випадків, виявити загальні закономірності будови та розвитку тих чи інших психічних утворень.

2.4. Експериментальні методи

Експеримент — це дослідницька діяльність, метою якої є вивчення причинно-наслідкових зв'язків, що передбачає виконання таких умов:

- дослідник сам стимулює виникнення та вияв досліджуваного явища;
- дослідник може варіювати, змінювати умови, за яких відбувається явище;
- є можливість неодноразово відтворювати результати;
- експеримент дає змогу встановлювати кількісні закономірності, які допускають математичне формулювання.

Роль експериментального методу дослідження у психології надзвичайно важлива, оскільки саме завдяки систематичному його використанню (В. Фехнер, Е. Вебер, В. Вундт) у середині ХІХ ст. психологія відділилася від філософії і стала самостійною галуззю знань.

Головне завдання психологічного експерименту полягає в тому, щоб зробити доступними для об'єктивного зовнішнього вивчення істотні особливості внутрішнього психічного процесу.

Експеримент як метод психологічного дослідження має чотири етапи.

1. Теоретичний етап дослідження (постановка проблеми): визначаються проблема і тема дослідження; обираються об'єкт і предмет дослідження, а також формулюються експериментальні завдання і гіпотеза дослідження.

Головне завдання етапу полягає в розробленні предмета експериментального дослідження, що вимагає чітких визначень концептуальних понять, за допомогою яких він описується. Цей етап може розглядатися як відносно самостійна дослідницька діяльність теоретичного характеру.

2. Методичний етап дослідження — здійснюється розроблення методики експерименту і експериментального плану.

Методика експерименту має відтворювати предмет дослідження у вигляді змінних експериментальної ситуації. В експерименті виокремлюють два різновиди змінних: незалежні та залежні.

Сутність проблеми, що при цьому розв'язується, полягає у встановленні найповнішої відповідності змінних експериментальної ситуації предметові дослідження. Йдеться про репре-

зентацію теоретичного уявлення про предмет дослідження в емпіричних показниках експериментальної ситуації.

Розроблення експериментального плану передбачає складання програми експерименту (робочий план і процедура), а також математичне планування обробки експериментальних даних.

3. Експериментальний етап — здійснюється безпосереднє створення експериментальної ситуації, спостереження, керування ходом експерименту та вимірювання реакцій досліджуваних.

Експериментальна ситуація визначається умовами досліду (навколишнє фізичне та соціальне середовище); тест-об'єктами (вербальними і предметними подразниками); інструкцією (установкою на діяльність); індивідуальними особливостями експериментатора і досліджуваних, а також відповідями — реакціями останніх.

4. Аналітичний етап — здійснюється кількісний аналіз результатів (математична обробка), наукова інтерпретація фактів, формулювання нових наукових гіпотез і практичних рекомендацій.

Залежно від характеру та умов експериментальної ситуації розрізняють два головні види експерименту:

- природний;
- лабораторний.

Природний експеримент був запропонований у 1910 р. російським ученим О. Ф. Лазурським. Він ґрунтується на керуванні поведінкою досліджуваних за умов повсякденного життя шляхом введення низки чинників, що впливають на їхню поведінку й контролюються дослідником. Самі по собі умови не містять чогось штучного, незвичного для перебігу явищ повсякденного життя. Логіка цього методу така: експериментальному впливу підлягають умови, у яких протікає досліджувана діяльність, сама ж діяльність досліджується в її природному перебігу. Замість того щоб переводити досліджуване явище в лабораторні умови, дослідники намагаються врахувати вплив і підібрати природні умови, що відповідають їхнім цілям.

Природний експеримент, своєю чергою, має кілька різновидів:

- психолого-педагогічний — експериментальне навчання, за якого розгортається процес навчання та виховання й одночасно досліджуються ті психічні властивості, які при цьому формуються;
- виробничий експеримент здійснюється у звичних для досліджуваної особи умовах професійної діяльності, однак учасники можуть не знати про організацію дослідження або ж брати у ньому активну участь;
- навчальний експеримент, особливість якого полягає у тому, що вивчення тих чи інших психічних особливостей відбувається в умовах цілеспрямованого формування саме цих властивостей. Спочатку досліджують рівень знань, умінь та навичок, надалі фіксують і аналізують зміни в їхньому розвитку. Навчальний експеримент використовують не лише з дослідницькою метою, а й для діагностики розумового розвитку в практичній психології і патопсихології.

Лабораторний експеримент — це дослідження, проведене у штучно створених умовах (у лабораторії). На відміну від природного експерименту, він передбачає організацію досить незвичної для досліджуваних ситуації. В умовах лабораторного експерименту досліджуваний знає, що його вивчають, але, як правило, не має інформації про характер завдань, які розв'язує дослідник в експерименті.

Використання методу лабораторного експерименту дає досліднику чимало переваг, зокрема можливість уникнути побічного впливу, наприклад, шуму; одночасно контролювати кілька змінних і точно реєструвати дії досліджуваного. Використання спеціальних приміщень, тренажерів дає також змогу моделювати реальні умови, які у повсякденному житті рідко зустрічаються або недоступні для спостереження (експериментальні, стресові ситуації).

За характером дій дослідника розрізняють експерименти:

- констатувальний;
- формувальний.

Констатувальний експеримент передбачає виявлення особливостей психічних явищ, які вже існують, а також констатацію відношень причин і наслідків.

Формувальний експеримент спрямований на розкриття механізмів і динаміки утворення психічних явищ, визначення психологічних умов їхнього ефективного розвитку через активний цілеспрямований вплив дослідника на досліджуваних, тобто формування його психіки.

Якщо формування психіки відбувається в процесі навчання, говорять про *навчаючий* експеримент. Якщо ж в основу експерименту покладено виховну мету і, відповідно, розвиток певних якостей особистості, говорять про *виховний* експеримент.

Складовими формувального експерименту є констатувальний експеримент, психолого-педагогічний (формувальний) вплив, а також психодіагностична процедура, яка проводиться з метою виміру властивостей, що формуються в різний час у досліджуваних (насамперед до і після формування).

Залежно від ступеня розробленості проблеми виокремлюють:

- *пошукові експерименти*, спрямовані на одержання принципово нових результатів у малодослідженій сфері психічної реальності;
- *відтворюючі експерименти*, тобто методи, що відтворюють, передбачають точний повтор попередніх експериментів з метою визначення вірогідності, надійності й об'єктивності одержаних результатів;
- *уточнюючі експерименти*, тобто ті, що уточнюють, передбачають визначення меж, у яких діє виявлена закономірність (шляхом варіювання умов, методик, об'єктів дослідження);
- *критичні експерименти*, які забезпечують можливість переходу до конкуруючих пояснень виявлених у дослідженні фактів і, відповідно, відхилення основної експериментальної гіпотези;
- *демонстраційні експерименти*, які, швидше, називають демонстраційними дослідженнями, оскільки вони проводять-

ся з метою демонстрації певних закономірностей психічної реальності, які є принципово відтворюваними в аналогічних умовах, наприклад, ілюзії сприймання.

За кількістю досліджуваних експерименти також бувають *індивідуальними* і *груповими*, серед яких вирізняють такі, що проводяться з багатьма учасниками, але мають на меті встановлення закономірностей для кожного з них окремо, і власне групові, висновки яких стосуються групи загалом як соціально-психологічного утворення.

Особливим видом психологічного дослідження є квазі-експеримент (від лат. *quasi* — “подібний”, “такий, що нагадує”) — метод дослідження, який спрямований на встановлення каузальних зв’язків, але відрізняється від експерименту зниженим рівнем вимог до процедури відбору досліджуваних або недостатнім контролем за незалежними і побічними змінними. При цьому джерела артефактів (зовнішні змінні, які неможливо повністю контролювати) усвідомлюються.

В одних випадках зниження форм експериментального контролю (утруднення в управлінні змінними, використання нееквівалентних груп, поєднання власне експериментальних і діагностичних прийомів тощо) є вимушеним, коли реальні умови не дають змоги реалізувати істинні експериментальні плани внаслідок дослідження складних залежностей психічної реальності.

В інших випадках зміна логіки висновку, відмінної від “істинного” експерименту, здійснюється спеціально, наприклад, з метою уникнення ефекту Розенталя, коли досліджувані змінюють поведінку відповідно до очікувань експериментатора. Це вимагає проведення “замаскованого” експерименту, в якому досліджувані не знають про відмінності експериментальних умов, що вводяться як природні події (скажімо, шкільний клас, який навчається за експериментальною програмою, не знає про її відмінності від інших навчальних програм).

До квазіекспериментальних, як правило, можна також віднести дослідження, які проводяться в “польових умовах” і мають шанс максимально наблизитися до експерименту по-

вної відповідності, не трансформуючи природних змінних і зв'язків між ними (що невідворотно в “істинному” експерименті, в якому прагнуть забезпечити якомога “чисті” умови його проведення). Водночас у такому дослідженні знижується рівень контролю альтернативних причин і, відповідно, зростає ймовірність конкуруючих пояснень. Це вимагає використання в експериментальних схемах контролю *post factum*, тобто статистичного контролю після здійснення експериментального впливу з метою зниження загрози валідності висновків.

До основних типів квазіексперименту належать передусім дослідження, що спрямовані на встановлення причинно-наслідкового зв'язку, але передбачають використання як експериментальної і контрольної нееквівалентних за складом природних груп.

Специфічним різновидом дослідження, яке часто трактують як квазіексперимент, є *кроскультурне дослідження*, що спрямоване на вивчення психіки і поведінки людини з точки зору їхньої зумовленості соціальними і культурними факторами.

Культура в цьому випадку розглядається як набір експериментальних умов. Водночас це поняття є надто широким і потребує виокремлення значущих причинних складових (так званих контекстних змінних або культурних вимірів, які відображають такі характеристики культури, як система освіти, національний дохід та ін.). За своєю природою контекстні змінні можуть бути демографічними (вік, освітній рівень, сімейний стан) і психологічними (особистісні риси, цінності, установки, уявлення, когнітивний стиль тощо).

Для характеристики психологічних особливостей культури часто використовують поняття “культурний синдром”, тобто певний набір цінностей, установок, вірувань і моделей поведінки, за якими одна культура відрізняється від іншої. При цьому основними вимірами культури вважають “простоту — складність”, “індивідуалізм — колективізм”, “відкритість — закритість” тощо.

Різновидами кроскультурних досліджень вважають:

- узагальнюючі дослідження, спрямовані на перевірку можливості переносу результатів, які були одержані в певній культурній групі (наприклад, дослідження Г. Айзенка, які підтверджують універсальність запропонованої ним структури особистості за параметрами “екстраверсія — інтроверсія”, “нейротизм”);
- дослідження експлораторного характеру психологічних відмінностей представників різних культур (що не пов’язані з перевіркою теоретичних гіпотез або тільки констатують відмінності, залишаючи відкритим питання щодо їхньої природи) за допомогою різноманітних опитувальників;
- дослідження, які ґрунтуються на сформульованій теорії, що описує специфічні особливості культури, різноманітні культурні особливості — культурні традиції, характер виховання тощо (наприклад, у дослідженні Дж. Беррі було підтверджено теоретичне припущення щодо зв’язку переваги чоловіків у розв’язанні просторових завдань і їхнього способу життя; зокрема, було показано, що традиційна для американських і європейських досліджуваних перевага чоловіків практично не спостерігається у канадських ескімосів; можна припустити, що в цьому випадку ця характеристика важлива для виживання як чоловіків, так і жінок і тому розвинута в них однаково);
- дослідження зовнішньої валідності, коли дослідник намагається перевірити певні контекстні змінні, які, можливо, є факторами впливу на залежну змінну (наприклад, дослідження впливу культури на гендерні стереотипи, коли, скажімо, в популяціях з традиційною ідеологією, на відміну від популяції з егалітарною ідеологією, ті особистісні риси і якості, що сприймалися як чоловічі, оцінювалися більш високо).

Залежно від можливості реалізації на практиці виокремлюють:

- *реальний* експеримент, який проводиться з метою отримання емпіричних доказів за чи проти психологічної закономірності, що задається гіпотезою;
- *мислений експеримент*, який, з одного боку, можна розглядати як такий, що здійснюється у внутрішньому плані, а з другого — як бездоганний експеримент — ідеальний, нескінчений і повної відповідності, який дає змогу визначити основні напрями досягнення “чистоти” реального експерименту. Мислений експеримент є важливим етапом пізнання психічної реальності, особливо у разі затруднень в емпіричній перевірці гіпотез через неможливість операціоналізації змінних. При цьому слід розрізняти уявний експеримент, який пов’язаний насамперед з експериментальними нормативами перевірки гіпотез, і експериментальні моделі, що спрямовані на встановлення структурно-функціональних залежностей у психічній реальності, які відтворюють певні властивості останньої в дещо спрощеній, схематичній формі.

2.5. Математичні та статистичні методи у психології

Дисперсійний аналіз — це статистичний метод, що дає можливість аналізувати вплив різних чинників (ознак) на досліджувану (залежну) змінну. Метод був розроблений біологом Р. Фішером у 1925 р. та застосовувався спочатку для оцінки експериментів у рослинництві. Надалі з’ясувалася загальнонаукова значущість дисперсійного аналізу для експериментів у психології, педагогіці, медицині тощо.

Сутність методу полягає в розкладанні (дисперсії) ознаки, що вимірюється, на незалежні елементи, кожний з яких характеризує вплив певного фактора або їх взаємодії. Наступне порівняння таких елементів дає можливість оцінити значущість кожного досліджуваного фактора, а також їх комбінації. Дисперсійний аналіз використовується переважно в експеримен-

тальній психології при вивченні дії на досліджуванні певних факторів. При цьому особливу роль відіграє аналіз середніх значень (відхилення від яких і називають дисперсією).

Кластерний аналіз являє собою математичну процедуру багатовимірною аналізу, що уможлиблює на підставі багатьох показників, які характеризують об'єкти, згрупувати їх у класи (кластери) таким чином, щоб об'єкти всередині класу були більш однорідними й подібними, ніж об'єкти різних класів.

На основі чисельних параметрів об'єктів обчислюються відстані між ними, що виражаються в евклідовій метриці.

Кореляційний аналіз — це метод статистичної оцінки форми, знака та тісноти зв'язку досліджуваних ознак або факторів, який дає змогу за обмежений час отримати безліч даних для значного числа досліджуваних.

Кореляційний аналіз застосовується в особливих випадках, коли експериментальний підхід утруднений або навіть неможливий — наприклад, з етичних міркувань.

За допомогою зазначеного методу можна отримувати інформацію на більш різноманітних вибірках та наближену до існуючої у суспільстві реальності, на відміну від лабораторних експериментів.

При визначенні форми зв'язку кореляційний аналіз дає можливість розглянути її лінійність або нелінійність. Проте він неспроможний вирішити проблему, пов'язану з можливою інтерпретацією залежності, що існує між змінними. Наприклад, за наявності кореляційної залежності між двома змінними є ймовірність важкого вирішення, яка з них причина, а яка наслідок. До того ж може виявитися, що насправді причинного зв'язку між ними взагалі немає (вони можуть бути причинно-залежними від певної третьої змінної, не зафіксованої у дослідженні).

Регресійний аналіз становить статистичний метод, що уможлиблює вивчення залежності значення середньої величини від варіації другої величини або декількох величин

(у цьому випадку застосовується множинний регресійний аналіз).

Регресійний аналіз використовується переважно в емпіричних дослідженнях при вирішенні завдань, пов'язаних з оцінкою будь-яких впливів (наприклад, вплив інтелектуальної обдарованості на успішність або вплив мотивів на поведінку), при конструюванні психологічних тестів тощо.

Факторний аналіз — це метод багатомірної математичної статистики, що застосовується при дослідженні статистично пов'язаних ознак з метою виявлення певного числа прихованих від безпосереднього спостереження факторів.

Факторний аналіз є найпродуктивнішим на початкових етапах психологічних досліджень, коли потрібно окреслити певні попередні закономірності у досліджуваній сфері.

Головними цілями факторного аналізу є:

- скорочення числа змінних (редукція даних);
- визначення структури взаємозв'язків між змінними, тобто класифікації змінних.

Саме тому факторний аналіз використовується або як метод скорочення даних, або як метод класифікації.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає взаємозв'язок методології, методів та методики психологічного дослідження?
2. Які існують критерії поділу методів психології?
3. Які ви знаєте неекспериментальні психологічні методи?
4. Які експериментальні методи вирізняють у психології?
5. Схарактеризуйте математичні та статистичні методи у психології.

Розділ 3

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ТА КРИЗА ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

3.1. Особливості методологічних проблем у теоретичній, практичній та побутовій психології

Теоретична психологія — поняття введене А. В. Петровським і М. Г. Ярошевським як методологічної основи всієї психологічної науки. На їхню думку, теоретична психологія є системоутворюючою віссю для розвитку різних напрямів у психології.

Предметом теоретичної психології є:

- саморефлексія психологічної науки, що виявляє та досліджує її категоріальні складові (протопсихологічні, базисні, метапсихологічні категорії);
- пояснювальні принципи (детермінізм, системність, розвиток тощо);
- ключові проблеми, що виникають на історичному шляху розвитку психології (психофізична, психогностична та ін.);
- саме психологічне пізнання як особливий рід діяльності.

До теоретичної психології належать: загальна психологія, історія психології, експериментальна, генетична, соціальна, порівняльна, диференціальна психологія, психофізіологія, психологія особистості, моделювання психіки.

Загальна психологія систематизує експериментальні дані, здобуті в різних галузях психологічної науки, розробляє фундаментальні теоретичні проблеми психології, формулює основні принципи, категорії, поняття, закономірності, становить фундамент розвитку всіх галузей та розділів психологічної науки.

Історія психології розглядає формування психологічних категорій і понять упродовж усього часу існування наукової психології, історію психологічних досліджень у різні часи в різних школах та перспективи розвитку психології як науки.

Експериментальна психологія розробляє нові методи психологічного дослідження для ґрунтовнішого вивчення психічної реальності.

Генетична психологія вивчає закономірності розвитку психіки тварин і людини у філогенезі (упродовж біологічної еволюції усього живого та історичного розвитку психіки) і в онтогенезі (упродовж життя окремої особи).

Соціальна психологія досліджує психічні явища у процесі взаємодії людей у великих та малих суспільних групах, а саме: вплив засобів масової комунікації на різні верстви населення, особливості формування та поширення чуток, смаків, суспільних настроїв, моди, питання психологічної сумісності, міжособистісних взаємин, групової атмосфери, роль лідера в групі, сприйняття людини людиною, становище особистості у групі, стосунки між членами сім'ї тощо.

Порівняльна психологія — галузь психології, що досліджує філогенетичні форми психічного життя. У галузі порівняльної психології зіставляють психіку тварин і людини, встановлюють специфіку і причини подібності та відмінностей у їхній поведінці. Розділом порівняльної психології є зоопсихологія, яка вивчає психіку тварин, що належать до різних систематичних груп (видів, порід, сімейств), найважливіші форми і механізми поведінки. До класичних об'єктів порівняльної психології (пауки, мурашки, бджоли, птахи, собаки, коні, мавпи) сьогодні приєднано китоподібних (дельфінів). Вроджені механізми поведінки тварин є об'єктом спеціального вивчення в порівняно новій галузі біології та психології — етології.

Диференціальна психологія досліджує індивідуально-психологічні особливості психіки з урахуванням вікового рівня розвитку та механізмів функціонування психіки, ролі задатків і здібностей індивіда тощо.

Психофізіологія вивчає фізіологічні механізми діяльності мозку, вищої нервової системи, які пов'язані з функціонуванням психіки.

Психологія особистості вивчає психічні властивості людини як цілісного утворення, як певної системи психічних властивостей, що має відповідну структуру, внутрішні взаємозв'язки, якій притаманна індивідуальність і яка взаємопов'язана з навколишнім природним і соціальним середовищем.

Моделювання психіки як розділ теоретичної психології використовує наукові відомості про психіку для формування математичних і кібернетичних моделей психічних функцій (сприйняття, мислення, пам'яті, розпізнавання, спілкування тощо) та всієї психіки загалом з метою розроблення і вдосконалення технічних систем, перевірки наявних психологічних теорій за допомогою комп'ютерного моделювання (комп'ютерного експерименту).

До практичної психології потрібно зарахувати низку галузей, для яких характерні дослідження і практичне використання знань з метою оптимізації поведінки та діяльності людей. Напрями науково-прикладної психології доцільно розрізняти за певними ознаками:

а) за видом діяльності та поведінки людини:

- *психологія праці* досліджує психологічні закономірності трудової діяльності людини, психологічні основи наукової організації праці (НОП), особливості формування загальнотрудових умінь і навичок, вплив чинників виробничого середовища і технічних засобів праці на робітника з метою підвищити ефективність трудової діяльності людини;

- *інженерна психологія* вивчає особливості діяльності оператора автоматизованих систем управління, розподілу та узгодження функцій між людиною і машиною, використовуючи здобуті знання в інженерно-психологічному проектуванні, експлуатації й оптимізації функціонування систем управління складними технічними комплексами та технологічними процесами. Інженерна психологія є важливою складовою ер-

гономіки — науки про закони взаємодії оператора, машини і середовища та закономірності функціонування систем “людина — машина”;

- *психологія творчості* досліджує закономірності творчої (евристичної) діяльності, чинники стимуляції творчого пошуку винахідників, раціоналізаторів, умови розвитку творчої особистості та розробляє методи активізації творчості працівників науки, техніки, мистецтва, культури;

- *психологія “штучного інтелекту”* зосереджує увагу на розробленні й використанні формальних моделей психіки у створенні різних інтелектуальних кібернетичних систем, наприклад, систем управління робототехнікою, автоматизованого перекладу, експертних систем тощо;

- *авіаційна психологія* досліджує психологічні особливості діяльності людини в умовах польоту, визначає психологічні вимоги до професії у доборі та підготовці авіаційних кадрів, сприяє оптимізації праці льотного персоналу;

- *космічна психологія* вивчає психологічні проблеми діяльності людини в умовах невагомості, просторової дезорієнтації під час перебування в космосі, психологічного напруження, яке виникає в екстремальних ситуаціях перевантаження організму або тривалої ізоляції від людей на орбіті. Розробляє рекомендації щодо добору кандидатів у космонавти, їхньої підготовки, тренування на спеціальних пристроях (тренажерах), формування екіпажів космічних кораблів, психологічної підтримки космонавтів в умовах польоту;

- *військова психологія* має предметом фактори ефективної поведінки людини в екстремальних умовах бойових дій, питання підвищення боєздатності військовослужбовців, підготовки військових кадрів, управління військами і бойовою технікою, стосунки між командирами та підлеглими, методи психологічної пропаганди і контрпропаганди тощо;

- *психологія управління та менеджменту* здійснює дослідження процесів управління, організації спільної діяльності людей на політичному, соціальному, економічному, виробни-

чому тощо рівнях у державному, регіональному та місцевому масштабах з метою досягнення позитивних результатів у суспільному житті;

- *економічна психологія* досліджує роль людського фактора у розв'язанні економічних, господарських проблем на макро- та мікроекономічному рівнях;

- *психологія торгівлі* вивчає психологічні особливості людей для формування потреб покупців, правильної організації реклами та продажу товару, підвищення культури обслуговування населення тощо;

- *екологічна психологія* досліджує психологічні чинники виникнення й розв'язання проблем взаємозв'язку між людиною і природою, оптимізації цього взаємозв'язку, подолання соціально-психологічних наслідків природних та техногенних катастроф;

- *психологія спорту* вивчає закономірності поведінки людей в умовах спортивних змагань, методи відбору, підготовки, організації діяльності спортсменів та їхньої психологічної реабілітації після участі в змаганнях;

б) за психологічними аспектами розвитку людини в науково-прикладній психології можна виокремити такі напрями:

- *вікова психологія* досліджує онтогенез психічних властивостей особистості на різних вікових етапах. Розділи вікової психології: психологія дошкільника, психологія молодшого школяра, психологія підлітка, психологія юнака, психологія дорослого, геронтопсихологія;

- *екологічна психологія* вивчає психологічні закономірності навчання й виховання особистості та складається з таких розділів: психологія навчання, психологія виховання, психологія навчально-виховної роботи з аномальними та важковиховуваними дітьми;

- *психологія аномального розвитку*, або спеціальна психологія, поділяється на такі дисципліни: патопсихологія (розглядає відхилення у процесі розвитку психіки, розлади психіки при різних формах мозкової патології), олігофренопсихоло-

гія (досліджує патологічні відхилення психічного розвитку, пов'язані з вродженими вадами мозку), сурдопсихологія (вивчає особливості розвитку дітей з вадами слуху), тифлопсихологія (допомагає розвиватися дітям зі слабким зором або незрячим);

в) за тим, нормальна чи хвора психіка, виокремлюють такі дисципліни:

- *психологія здоров'я* — наука про психологічні основи здорового способу життя, збереження та поліпшення здоров'я людини;

- *медична психологія* вивчає психологічні аспекти діяльності лікаря та особистості хворого і поділяється на такі напрями: нейропсихологія (досліджує співвідношення між психічними явищами та фізіологічними структурами мозку), психофармакологія (наука про вплив лікарських речовин на психічну діяльність людини), психотерапія (вивчає та використовує засоби психологічної дії для лікування хворих), психопрофілактика (досліджує заходи запобігання психічних захворювань), психогігієна (наука про систему засобів підтримання та забезпечення психічного здоров'я особистості на належному рівні);

г) у контексті права виокремлюють юридичну психологію, що пов'язана з дослідженням проблем реалізації системи правової поведінки психологічними засобами і має такі підрозділи: судова психологія як наука про психологічні особливості поведінки суб'єктів карного процесу; кримінальна психологія, предметом якої є психологічні особливості особистості правопорушника, мотиви правопорушення тощо; виправно-трудова (пенітенціарна) психологія, що займається науковими та прикладними питаннями вивчення психіки ув'язненого, методами виправлення та перевиховання його особистості.

Практична психологія функціонує і розвивається як система спеціальних психологічних служб, спрямованих на надання безпосередньої допомоги людям у розв'язанні їхніх психологічних проблем.

Головна мета практичної психології — створити сприятливі соціальні та психологічні умови для діяльності людини в усіх сферах життя — від сімейних стосунків до управління державою, надати дієву допомогу в розвитку та захисті їхнього психічного здоров'я.

Основними функціями практичної психології є аналіз і прогнозування поведінки й діяльності людини, активний соціальний та психологічний вплив, консультативно-методична, просвітницька, профілактична, реабілітаційна, дорадча та психологічна функції тощо.

У структурі практичної психології виокремлюють такі напрями:

- *психологічна служба сім'ї та соціального захисту населення* працює в руслі забезпечення, збереження та розвитку національних традицій і культури сімейного життя, корекції та профілактики сімейних конфліктів, гармонізації сексуальних стосунків; допомоги дітям, які потерпіли від релігійного екстремізму сект; соціально-психологічної підтримки молодій сім'ї, дітей-сиріт, пенсіонерів, інвалідів, ветеранів війни;
- *психологічна служба системи освіти* психологічно забезпечує навчально-виховний процес, роботу з обдарованими та несумлінними учнями, професійну підготовку молоді, працюючи з дітьми, школярами, учнями ПТУ, студентами, вчителями та викладачами;
- *психологічна служба системи охорони здоров'я* займається психологічним забезпеченням лікувального процесу і реабілітації хворих, інвалідів, психотерапією та психопрофілактикою, оперативною психологічною допомогою населенню в екстремальних умовах психогенних, соціальних, природних, екологічних катастроф, індивідуальною допомогою в подоланні наслідків психотравмуючих ситуацій, запобіганням і усуненням загрози суїциду тощо;
- *практична психологія політичної діяльності, управління і масових комунікацій* здійснює експертизу законів і

державних програм, прогнозування наслідків управлінських рішень, роботи з персоналом органів управління і державної адміністрації, підвищення ефективності засобів масової комунікації тощо;

- *практична юридична психологія і соціологія* займається психологічним і соціологічним забезпеченням діяльності органів Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки, суду, прокуратури, пенітенціарної системи, працюючи зі співробітниками органів міліції, судьями, ув'язненими, правопорушниками, потерпілими;
- *практична психологія і соціологія економіки та бізнесу* вивчає психологічні умови економічної діяльності, впливу на неї різних форм власності, методи оптимізації ведення ділових переговорів та укладання угод, маркетингу, реклами, надаючи консультативну допомогу підприємцям, економістам, органам державного управління, громадянам, представникам профспілок;
- *практична психологія праці та профорієнтації* здійснює заходи щодо профінформації, профконсультації, професійного відбору, профадаптації, соціально-психологічного забезпечення виробництва, створення оптимальних умов для трудової діяльності, допомагаючи учням і студентам, робітникам і службовцям підприємств, безробітним і пенсіонерам;
- *соціально-психологічна служба армії* веде роботу з військової профорієнтації та профвідбору, психологічної підготовки військовослужбовців, соціально-психологічного забезпечення високого рівня боєздатності солдатів і офіцерів Міністерства оборони, Національної гвардії та Служби безпеки;
- *практична психологія і педагогіка спорту* здійснює заходи щодо відбору, психологічної підготовки, підтримки спортсменів, спортивних команд, тренерів в екстремальних умовах спортивних змагань.

Між галузями психологічної науки існують тісні зв'язки. Відомо, що теоретична психологія напрацьовує систему психологічних знань, які є фундаментом науково-прикладної та практичної психології. Зі свого боку практична психологія узагальнює засоби теоретичної психології, що сприяє постійному оновленню системи понять, категорій, принципів психологічної науки.

Практична і наукова психологія мають помітні розбіжності не лише за зовнішніми ознаками, а й з огляду на завдання, методологію, принципи, зміст та форми розвитку. Не тотожна практична (прикладна) психологія і психології побутової або повсякденній.

Таблиця 3.1

Порівняльна таблиця методологічних основ наукової, практичної та побутової психології

Структурний елемент	Наукова психологія	Практична психологія	Побутова психологія
1	2	3	4
об'єкт	"абстрактна" середньостатистична людина	конкретна людина у конкретних життєвих обставинах (індивідуальність)	конкретна людина, індивідуальність
предмет	механізми душевного життя та поведінки	життєва ситуація, життєві плани, життєвий шлях	поведінка, життєва ситуація, життєві плани
кінцева мета	встановлення наукових фактів, законів, механізмів	вплив на поведінку й розвиток, їх корекція	корекція поведінки і розвитку
підхід	аналітично-статистичний	структурно-синтетичний	синтетичний

Закінчення табл. 3.1

1	2	3	4
методи	унікальні дослідницькі процедури (методики)	психологічні технології + інтуїція	традиції, обряди + інтуїція
вимоги до спеціаліста	знання	знання + життєвий досвід + інтуїція	життєвий досвід + інтуїція

Побутова психологія — це історично закріплений у традиціях та інших сталих формах поведінки досвід управління індивідуальним розвитком і активністю людини, досвід, що функціонує як елемент фольклору, традицій, релігійної практики тощо.

Тому практична психологія має спиратися, з одного боку, на надбання психології наукової, а з другого — на багатство психології побутової.

Найбільш узагальнено і виразно різниця між всіма трьома гілками психології відображається у характерних для них підходах.

Аналітико-статистичний підхід (характерний для наукової психології) передбачає узагальнення психологічних фактів, абстрагованих від конкретно-часового контексту їх виявлення. Так, досліджується пам'ять особистості, хоча в конкретних життєвих ситуаціях вона невіддільна від усіх інших психічних явищ (сприймання, мислення, мотивів особистості тощо).

Синтетичний підхід до людини, характерний для побутової психології, будується на розумінні людини як унікальної, неповторної й неподільної за своєю сутністю.

Структурно-синтетичний характер практичної психології виявляється в тому, що вона, здійснюючи загалом синтетичний підхід до особистості, спирається на певні уявлення про

структуру, природу свого об'єкта, які напрацьовані у науковій психології.

У психологічній технології мають поєднуватися аналітичний і синтетичний підходи до особистості, сукупність знань та уявлень про елементи і структурні блоки у їхніх взаємозв'язках, з одного боку, і цілісне (синтетичне) бачення об'єкта корекційних впливів — з другого. Розроблення психологічної технології є по суті процесом психологічного проектування, що спрямований на вирішення конкретної ситуації індивідуального розвитку або соціальної взаємодії з використанням знань, досвіду наукової та побутової психології. Застосування психологічної технології у практичній роботі передбачає її адаптацію до конкретних умов роботи з конкретною людиною.

Отже, по-перше, практична психологія має використовувати знання інших суміжних галузей науки (педагогіки, етнографії, соціоніки, біоенергетики, соціології тощо) та сфер духовної практики.

По-друге, практична психологія має ґрунтуватися на науковій психології, узгоджуючись з її теоретичними положеннями. При цьому варто зауважити, що якщо у науковій психології є такі галузі, як соціальна психологія, то у практичній вона реалізується через такі складові, як психологія управління, реклами, консультативну психологію тощо.

По-третє, практична психологія має використовувати здобутки побутової психології.

Психотехніка — галузь психології, що вивчає проблеми практичної діяльності людей у конкретно-прикладному аспекті. Вона виникла на початку XX ст. і отримала теоретичне оформлення у працях Штерна і Мюнстерберга.

Основними завданнями психотехніки визнавалися:

- професійний відбір;
- вивчення втоми і вправи у процесі праці;
- тренування психічних функцій при підготовці робочої сили тощо.

У вітчизняній психології психотехніка сильно розвивалася в 20–30-х роках ХХ ст. — перенесення уваги в дослідницькій роботі з проблемами профвідбору на завдання, пов’язані з раціоналізацією методів професійного навчання, організацією трудового процесу, формування навичок і вмінь, боротьба з травматизмом і аварійністю.

У зарубіжній психології поняття психотехніки стало ідентичним поняттю прикладної психології та містить зміст різних галузей психології праці, військової психології та психології торгівлі. Нині вирізняють три основних погляди на психотехніку:

- як на фундамент будь-якого людського досвіду;
- як на традиційну психокультуру взагалі;
- як на традиційну психокультуру саморегуляції і самовдосконалення. Слід також розрізняти *психотехніку* і *психотехнологію*.

Психотехніка більшою мірою є мистецтвом, майстерністю. Вона являє собою практичні операції, реальні навички й уміння, необхідні для практичних дій з об’єктами в певній соціальній системі. У публікаціях, де наведено досвід психопрактичної роботи, подана велика кількість визначень психотехніки.

Так, К. В. Ягнюк називає технікою “певний вид реакцій з боку консультанта, спрямованих на досягнення проміжних та кінцевих цілей психологічного консультування”. Відносно завершені окремі частини психопрактичного процесу, якщо їх вирізняють як певні дії, також розглядають як психотехніки. Сучасна психопрактика накопичила багато відпрацьованих технік (циркулярне інтерв’ю, позитивне переформулювання, рольові ігри тощо), це уможливило їх класифікувати. Певним групам психотехнік дають власні назви (техніки терапевтичного втручання; зняття страху та інших гострих негативних станів; особистісних змін тощо). Окремі техніки краще співвідносити з певними проблемами та клієнтами.

Психотехнологія є конкретним методом для конкретної ситуації. Вона становить сукупність психотехнічних дій, або пси-

хотехнік, на які вона може бути поділена. Цей розподіл може бути виконаний з різним ступенем деталізування. *Психотехнологія* — це певна послідовність психотехнік (наприклад, психотехнологія “системна сімейна психотерапія”).

У вітчизняній психології головні розділи практичної психології (психопрофілактику, психодіагностику, психоконсультацію, психокорекцію і психотерапію) розглядають як напрями діяльності практичного психолога. *Психологічна освіта* — це створення умов для придбання психологічних знань і навичок, необхідних для досягнення успіху в різних сферах життя (любов, дружба, робота).

Психологічна освіта може бути спрямована на формування адекватного ставлення до наркотиків, алкоголю, паління, реклами (торгової, комерційної та політичної), конфліктів. Результатом психологічної освіти є присвоєння людьми психологічних знань і навичок, які допомагали б їм успішно розвиватися в різних сферах соціального життя, долати труднощі життєвого шляху. Наприклад, для школярів дуже важливими для досягнення стану психічного здоров'я є: здатність справлятися з психологічним стресом і встановлювати ефективні міжособистісні відносини з однолітками.

Психологічна профілактика:

- формування в особистості потреби у психологічних знаннях, бажання використовувати їх у роботі або в інтересах власного розвитку;
- створення умов для повноцінного психічного розвитку дитини на кожному віковому етапі, своєчасне попередження можливих порушень у становленні особистості;
- розроблення конкретних рекомендацій педагогічним працівникам, батькам з надання допомоги в питаннях виховання, навчання і розвитку.

Тренінг — це короткочасне навчання, у програмі якого теоретичне навчання мінімізоване й основна увага приділяється формуванню та практичному відпрацюванню суворо обмежених тренінговою програмою конкретних навичок, умінь і уста-

новок, спрямованих на підвищення ефективності професійної діяльності учасників. У психології тренінг визначається як особливий різновид активного навчання через безпосереднє “проживання”, й усвідомлення виникає в міжособистісній взаємодії досвіду, яка не зводиться ні до традиційного навчання через трансляцію знань, ні до психологічного консультування або психотерапії.

Психологічна діагностика — це поглиблене психолого-педагогічне вивчення особистості, виявлення її індивідуальних особливостей, визначення за необхідності причин порушень у розвитку.

Психологічне консультування — це сукупність процедур, спрямованих на допомогу людині у вирішенні проблем і прийнятті рішень щодо професійної кар’єри, шлюбу, сім’ї, вдосконалення особистості та міжособистісних відносин. Психоконсультація — одна з найрозвиненіших психологічних практик, що має свої організаційні форми. В Україні — це психологічні консультації, психологічні та соціальні служби; за кордоном — психологічні консультації, психологічні служби, агентства соціальної роботи, клініки дитячого розвитку, психогігієнічні служби для дорослих, робота з виробничим персоналом, консультування у військовій, студентській сфері тощо.

Цілі й завдання психологічного консультування визначають у межах методологічного підходу, обраного психологом. Цю проблему розглядали Г. С. Абрамова, Ю. Є. Альошина, М. В. Бітянова, Р.-А. Б. Кочюнас, М. М. Обозов, М. І. Семаго та ін. Узагальнюючи, можна сказати, що головна мета консультування — це психологічна допомога людині у становленні її як продуктивної особистості з високим рівнем самосвідомості і здатністю здійснювати власну життєву стратегію, з готовністю нести відповідальність за свою долю. Головні завдання: у процесі спілкування з психологом забезпечити людину необхідною психологічною інформацією і створити умови для усвідомлення неконструктивних способів поведінки, організації діяльності та побудови стосунків, для подолання життєвих

труднощів і продуктивного існування в конкретних обставинах.

Психокорекція — це система заходів, спрямованих на виправлення недоліків психології або поведінки людини за допомогою спеціальних засобів психологічного впливу.

Психокорекція значною мірою поєднана з іншими психопрактичними напрямками: психопрофілактикою, психотерапією, психологічною реабілітацією, де застосовують ті самі або подібні методи та прийоми, існують однакові вимоги до власне процедури, особистості та кваліфікації практичного психолога, його позиції щодо клієнта. Це ускладнює і робить дискусійним питання про розмежування названих видів психологічної допомоги, визначення їх особливих предметів, цілей та завдань діяльності. Визначення А. А. Осипової вважають найбільш вдалим: “Психокорекція — це система заходів, спрямованих на виправлення недоліків психології та поведінки людини за допомогою спеціальних засобів психологічного впливу” [8, с. 7].

Психокорекційна робота будується на науково обґрунтованих уявленнях про вікові або інші “норми психічного розвитку” та можливі відхилення від цих норм. При цьому підкреслюють, що актуальні психологічні недоліки не мають органічної основи та належать до сформованих властивостей та якостей, що здатні змінюватися, тобто не настільки тяжкі, щоб визнати їх носія хворою людиною (Ю. Є. Альошина, О. Ф. Бондаренко, Р. С. Немов, А. А. Осипова, Т. С. Яценко).

Психотерапія — у вузькому, медичному сенсі — це лікування пацієнта за допомогою психологічних засобів впливу (комплексно-лікувальний, вербальний і невербальний вплив на емоції, судження, самосвідомість людини при багатьох психічних, нервових і психосоматичних захворюваннях).

У широкому сенсі психотерапія — це надання допомоги здоровій людині в ситуаціях різного роду психологічних утруднень, а також у разі потреби людини поліпшити якість власного життя. Психотерапія в широкому сенсі ближче для

психологічної парадигми, в той час як вузьке значення психотерапії можна віднести до медичної парадигми.

3.2. Характеристика кризового стану методології психологічної науки

Кінець XIX ст. ознаменувався дискусіями про те, якими шляхами будувати нову, об'єктивну психологію, які методи мають стати провідними у дослідженні психічного. На межі століть ще здавалося, що ці суперечності приведуть до єдиної думки й сформується методологія нової, позитивної психології. Загальною тенденцією був перехід від психології, що вивчає феномени свідомості, до психології, яка досліджує цілісну систему “організм–середовище”. Однак логіка розвитку перших шкіл показала, що існує кілька шляхів побудови такої психології, які кардинально відрізняються один від одного не тільки у розумінні пріоритетів та завдань психологічної науки, а й навіть у визначенні її предмета й змісту психіки. Різним був і підхід до динаміки психічного розвитку, його закономірностей та умов, що сприяють чи перешкоджають йому.

Тому на початку XX ст. психологія переживала серйозну методологічну кризу, пов'язану насамперед із труднощами, які виникали при пошуку об'єктивних методів дослідження психіки. Запропоновані функціональною психологією, структуралізмом, Вюрцбурзькою школою методи при більш пильному розгляді були далекими від об'єктивності, що доводилося й тими розбіжностями, які виникали під час обговорення одержаних результатів. З'ясувалося, що знайти прямий та об'єктивний метод вивчення психічного стану людини, змісту її свідомості, а тим більше несвідомого практично неможливо. Вихід полягав або у трансформації методу, який перетворювався на опосередкований, або у такій зміні предмета, яка зробила би реальним його безпосереднє експериментальне вивчення (наприклад, зробити предметом зовнішню активність),

або у відмові від спроб пояснити закони психіки, замінивши їх описом явищ, як пропонував В. Дільтей.

На зміст і динаміку протікання методологічної кризи у психології вплинули, окрім логіки, становлення самої науки й інші фактори — соціальна ситуація, відкриття в інших дисциплінах.

Перша світова війна викрила такі негативні, асоціальні прошарки людської психіки (агресію, жорстокість, ірраціоналізм), які потребували наукового пояснення. Ці факти пов'язувались також з ідейною кризою межі ХІХ–ХХ ст., яка найповніше виявлялася у провідних філософських школах того часу.

Так, О. Шпенглер, Е. Гуссерль, А. Бергсон доводили, що культура наближається до заходу, що свобода волі може привести людину до відходу від розуму, яка поступається місцем інтуїтивному знанню, несвідомому. А. Бергсон (1859–1941) писав про те, що в процесі розвитку людство здійснює “творчу еволюцію”, яка безпосередньо пов'язана з духовною активністю, що відрізняє живий організм від неживого, і приводить до універсалізації понять. Висунувши ідею про походження інтелекту з потреби практичної дії, він довів, що логічне знання одностороннє, а найбільш повним способом пізнання є інтуїція. Учень Ф. Brentano Е. Гуссерль, заперечуючи психологізм, тобто ідею про те, що психологія може стати методологією всіх наук про людину, висунув метод “феноменологічної редукції”, який дає змогу визволити свідомість від нашарувань культури, особистого досвіду, пристрастей людини. Ці “чисті феномени”, утворені в результаті інтенціональної спрямованості свідомості (ідея Ф. Brentano) на зовнішній світ, складають його головний зміст. Фактично цей підхід позбавляв і філософію, й тим більше психологію можливості зрозуміти психічний стан, “життєвий світ” особистості, який формується самим суб'єктом завдяки властивій йому творчій активності. Однак той факт, що ця іманентно властива людині творчість структурує світ із зовнішнього досліду, багато в чому робив

людей іграшкою непередбаченої долі, зовнішньої ситуації, агресії інших.

Тому філософські концепції, доводячи необхідність перегляду давніх основ психології, не могли в той період допомогти їй у формуванні нових. Зате таку підтримку могли надати природні науки, які перебували у той час на підйомі власного розвитку.

Відкриття в біології, фізиці, генетиці сприяли становленню психологічних напрямів. Дані генетики, які показали широкі можливості пристосування й зміни організму, лабільність і пластичність нервової системи, вплинули на аналіз ролі середовища у процесі розвитку психіки, розуміння можливостей та меж навчання. Особливо великого значення ці матеріали набули в Росії, де у ці роки була одна з найсильніших шкіл генетиків.

Досягнення фізиків, які допомогли й психологам по-новому усвідомити можливості експерименту, розкрили перспективи вивчення пізнавальних процесів. Закони й методи дослідження фізичного поля намагалися застосувати при аналізі психічного поля, динаміки сприйняття й мислення гештальт-психологи.

На розвиток психології, у тому числі й на дослідження сприймання, вплинула й теорія Е. Маха (1838–1916). Розробляючи свою концепцію на позиції основних положень позитивізму, він відстоював принцип емпіричної доказовості теоретичних положень. Використовуючи дані, отримані при дослідженні фізіології органів почуттів, Е. Мах доводив, що фізичне, як і психічне, має один і той самий субстрат — “нейтральний дослід”, що складається з елементів. Механізмом з’єднання цих елементів у цілісну картину є всі ті асоціації, які пов’язують окремі відчуття в образи, що запам’ятовуються в нашій пам’яті та знаходять своє відображення у мовленні.

Загалом ця програма не була новою для психології, її використовували також представники класичного асоціанізму, наприклад, В. Вундт, та структуралісти. Новими стали екс-

периментальний підхід до дослідження відчуттів; оригінальні методики, запропоновані Е. Махом; принцип енергетизму, що засвідчував існування єдиної енергії як для психічного, так і для фізичного, кількість якої зберігається незмінною та переходить від руху до мислення, і навпаки. Відгомони цієї теорії виявилися в 20–30-ті роки ХХ ст. у концепціях В. Штерна, П. П. Блонського, В. М. Бехтерева та інших психологів.

Погляди Е. Маха вплинули не тільки на перші психологічні школи (наприклад, структуралізм), а й на погляди біхевіористів та гештальтпсихологів. Перші запозичали у Е. Маха та його послідовника Р. Авенаріуса ідею трактування організму як психічного апарата, а другі — думку про тотожність гештальтів (свідомих образів) структурі реальних предметів.

Про необхідність перегляду психологічних постулатів свідчили також запити практиків, які не могли ігноруватися ученими. Орієнтація на практику виявлялася не тільки у філософії прагматизму, особливо популярної в США, а й у розробленні міжпредметних питань, насамперед разом із медициною та педагогікою. Якщо клінічні дані значною мірою вплинули на французьку психологію та на формування глибокої психології, то завдання вивчення й виховання “нової людини”, розроблення нових підходів до проблем соціалізації стали провідними в США та у нашій науці.

Різні наукові інтереси, методологічні принципи та соціальна ситуація, в якій діяли вчені перших десятиліть ХХ ст., не давали можливості дійти загального розуміння цілей, предмета психології та її методів.

Ця ситуація рефлексувалася вченими як криза психології. І з такою оцінкою можна погодитись, якщо вважати цю закономірну методологічну кризу кризою росту. Природно, що розвиток неможливий без пошуків нового, без помилок взагалі. Сучасна психологія розвитку довела, що кожен критичний період починається з негативізму, заперечення, який змінюється періодом будівництва, придбання нового. А психологія змінювалася, ставала все більш значущою не тільки для сус-

пільства, а й для інших наук. Не дивно, що такі кардинальні зміни були пов'язані з негативізмом щодо старої психології, пошуковою активністю при формуванні нової науки та появою нових відкриттів і нових напрямів у психології. Однак вчені ще прагнули дійти спільної думки про єдину психологію, відчували кризу як неможливість її здійснити.

Цим пояснюється парадоксальний на перший погляд факт, що період, який ми зараз оцінюємо як час розквіту наукової творчості видатних вчених, період, що визначив місце психології ХХ ст., рефлексувався як занепад, як “відкрита криза”. Можливо, “велике можна побачити на відстані”, однак головне полягає у тому, що ми на початку ХХІ ст., так само, як і вчені початку ХХ ст., оцінюємо положення в науці за підсумками минулого і, спираючись на зазначене, намагаємося зазирнути в майбутнє. І це наше минуле (а їхнє майбутнє) доводить ситуативність і неправомірність цієї оцінки, що багато хто з вчених, які писали про кризу на початку ХХ ст., усвідомили її не повністю.

Таким чином, фактично вже до 20-х років ХХ ст. психологія розділилася на окремі школи, які по-різному формували свої концепції стосовно змісту та структури психіки, розглядаючи як провідну пізнавальну, мотиваційну або поведінкову сферу психічного. У той момент виникли три провідних напрями — біхевіоризм, гештальтпсихологія та глибинна психологія, кожний з яких мав власний предмет психології та власний метод дослідження психіки.

Предметом біхевіоризму стала поведінка, яка досліджувалась шляхом експериментального вивчення факторів, що впливають на її формування, тобто на утворення зв'язків між стимулами й реакціями.

Гештальтпсихологія досліджувала низку структур, з яких складається психічне поле (передусім поле свідомості), причому для вивчення цих гештальтів застосовувалися нові методи, які розроблялися за аналогією з методами вивчення фізичного поля.

Глибинна психологія зробила своїм предметом глибинні, безсвідомі структури психіки, методом вивчення яких став психоаналіз.

Пізніше, вже у другій половині ХХ ст., виникли нові школи — гуманістична й когнітивна психологія.

Ні предмети, ні методи в цих школах зовсім не збігалися між собою, а тому на перших етапах становлення шкіл їх об'єднання було неможливим. Минуло кілька десятиліть самостійного розвитку, перш ніж було накопичено багато нових фактів кожним із напрямів і стала знову можливою ідея об'єднання та створення єдиної психології.

Узагальнюючи викладене, можна окреслити ***рис***, ***пр******та-******манні кризи методології науки***:

- констатується незадоволеність вчених станом справ у науці загалом і в деяких найважливіших галузях, посилюються заклики до перегляду підстав науки, революційних перетворень, переходу на інший стиль мислення тощо;
- переважає прагнення до відходу від вирішення фундаментальних проблем, а основні зусилля зосереджуються на приватних завданнях. У підсумку цілісна картина науки розпадається на мало пов'язані між собою фрагменти;
- відзначається “плюралізм” несумісних теорій: навіть приблизно однаковий фрагмент реальності описується різними теоретичними конструкціями так, що ці описи неможливо зіставити. Прихильники різних шкіл виявляються нездатними асимілювати досягнення опонентів. Підручники, написані представниками різних шкіл, у тому числі у різних країнах, мало схожі між собою;
- різко зростає інтерес до процедури обґрунтування наукових тверджень, до аналізу вихідних положень науки. Зокрема, Т. Кун додає, що серед учених, яким — на відміну від філософів — зазвичай на думку не спадало кри-

тикувати творців давно відкинутих теорій, набуває поширення критика попередників;

- існують принципові неузгодженості між теоретичними конструкціями та емпіричними даними, які компетентними ученими усвідомлюються як нерозв'язні аномалії (головоломки) та вимагають розроблення нових теоретичних досліджень.

Відповідно характеристика кризового стану саме у психології зазвичай може зводитись до таких основних ознак:

1. Невизнання психології наукою через відсутність як у минулому, так і в теперішньому психологічної науки єдиної парадигми і методології (інакше кажучи — проголошення відсутності такої науки, як психологія в принципі).
2. Прірва між теорією психології та її практикою. Адже психологічна практика, високо затребувана сучасністю, стрімко виривається вперед, напрацьовуючи великі масиви емпіричних даних, які теорія не завжди спроможна пояснити і структурувати.
3. Численна кількість альтернативних шкіл, напрямів, течій, теорій та систем у психології. При цьому кожний напрям має свої принципи, постулати, що часто неформалізовані і не мають чіткого формулювання; власний термінологічний апарат, або ж особливе, осібне розуміння загальнопсихологічної термінології.
4. Відсутність єдиного понятійного словника, єдиної, однозначної і чіткої мови у психології.
5. Відсутність критеріїв істинності та хибності вчень. Звідси — відсутність спадкоємності у розвитку наукового знання, виникнення нових теорій не на еволюційній основі, як в інших науках, а методом розгалуження, ділення, створюючи паралельні світи психічної реальності.

Враховуючи те, що психологія, як наука, постійно розвивається і неодноразово переживала різноманітні кризи, що виявлялися у різних формах, визначено основні погляди на *причину цих криз*:

- крах асоціативної психології (1910–1930), коли її місце посіли різноманітні галузі психології зі специфічними предметами, методами, теоріями й видами практичного застосування психологічних знань;
- методологічною підставою кризи виступила стара картезіанська дихотомія, яка розвела по різних поверхах закономірності духовного життя (з прийняттям ідеалістичної платформи для культурно обумовлених вищих сфер психічного) і простих психічних явищ, до яких можна застосувати ідею матеріалістичної детермінації;
- поділ В. Вундтом психології на дві галузі: експериментальну (фізіологічну) психологію та психологію народів;
- протиставлення природничо-наукової та гуманітарної парадигм;
- загальна криза раціоналізму, що охопила всю західну цивілізацію.

Аналіз розвитку психології як самостійної науки дав змогу вченим вирізнити такі **форми вияву кризи**:

- боротьба між об'єктивною й суб'єктивною психологією, між психологією матеріалістичною та спіритуалістичною, між поведінковою та психологією свідомості тощо. На цьому етапі найяскравіше криза виявляється у протистоянні природничо-наукового і герменевтичного (гуманістичного) підходів;
- протиставлення наукової (академічної) психології та психотехніки (практичної психології). Розрив між теорією й практикою у психології, що існував ще у двадцяті роки та про який писав Л. С. Виготський у 1927 р., нині поглибився та перетворився на глибоку прірву — передусім через багаторазове збільшення масштабів психологічної практики;
- розрив між науковою психологією та концепціями та техніками, орієнтованими на поглиблене самопізнання (від містики та езотеричних учінь до сучасної трансперсональної психології тощо);

- розрив між західною та східною психологією. Східні вчення у ХХ ст. стали постійною складовою інтелектуального життя цивілізації, однак на наукову, академічну психологію вони не вплинули. Трансперсональна психологія, яка асимілювала досвід східної психологічної науки, досі залишається фактично невизнаною офіційною наукою.

Досвід дослідження кризових станів різноманітних наук уможливорює визначити такі **рівні вияву кризи** в науці:

- *перший рівень* — відносно неглибокий, проте відображає закономірності будь-якого розвитку, що криють у собі літичні та критичні етапи. Криза на цьому рівні вважається нормальним, природним етапом у розвитку будь-якого підходу та напрямку, вона виникає та долається легко;
- *другий рівень* — це рівень “основних парадигм”. Творець наукової психології В. Вундт зауважив, що психологія “посідає проміжне місце між природними та гуманітарними науками”. Історія психології у ХХ ст. може бути уподібнена руху “маятника”: періодичні загострення кризи виступають як розчарування у можливостях звести всю психологію до її “половини” (природничої або гуманітарної). Інакше кажучи, коли одна частина наукового співтовариства вбачає неспроможність чергової спроби вирішити питання цілісності психології шляхом “логічного імперіалізму” однієї з двох напівнаук (за висловлюванням Л. Гараї та М. Кечке), виникає враження, що психологія знову у кризовому стані;
- *третій, найглибший рівень*, пов’язаний з обмеженим розумінням самого предмета психології. Витоки кризи можна виявити у працях учених середини ХІХ ст., які забезпечили психології статус самостійної науки. В. Вундт, поділяючи психологію на дві частини (фізіологічну та психологію народів), заклав підґрунтя кризи.

Як один зі **способів виходу психології з кризи** А. В. Мазілов запропонував розробку *змістовної методології психології*, яка б мала такі характеристики:

- науковість та неможливість зведення психології до природничої або гуманістичної парадигми;
- історичне підґрунтя психології (за висловлюванням Л. С. Виготського, С. Л. Рубінштейна, М. Г. Ярошевського та ін.);
- ізольованість від ідеології;
- плюралістичний характер методології, тобто визнання існування різноманітних шляхів знаходження істини;
- орієнтованість не тільки на теоретичне пізнання, а й на практику;
- врахування “багатовимірності” людської істоти, тобто дослідження не тільки діяльності та спілкування, а й вивчення її душевних та духовних складових;
- необхідність дослідження пізнавальної, комунікативної, практичної складових, які відповідають трьом групам завдань, що стоять перед цією галуззю знань.

Пізнавальна складова являє собою традиційну для класичної методології сферу інтересів (проблема предмета психології, співвідношення теорії й методу в психології; структура наукового знання у галузі психології; структура наукової теорії у психології; особливості виникнення, функціонування психологічних теорій; особливості понятійного апарату психологічної науки та характер його пояснення у психології; структура та операціональний склад методів, що застосовуються у психології; умови та критерії науковості, співвідношення наукового та позанаукового знання тощо).

Практична складова — це частина новітньої методології, яка починає складатися на цьому етапі у зв'язку з бурхливим розвитком нових галузей психології у системах освіти, медицини, бізнесу. Тому затребуваність психологічних знань з проблем дослідження методів, змісту, критеріїв ефективності практичної психології не викликає сумніву. Діяльність психолога-практика та питання, пов'язані з її методологічними аспектами, також є важливим блоком дослідження практичної складової. Крім того, принципи розроблення різних психотех-

нік та психотехнологій є не менш актуальним “модулем”, який поки що не отримав належного розроблення.

Комунікативна складова становить нетрадиційну сферу методології психологічної науки та покликана допомогти знаходженню взаєморозуміння як “всередині” наукової психології, так і її міжпредметних зв’язків. Сенс комунікативної складової методології полягає у співвіднесенні теорій різного рівня та різних методологічних орієнтацій та підходів.

Так, А. В. Юревич пропонує *модель інтеграції психології*, яка будується, відштовхуючись від фундаментальних “розривів” психологічного знання, а саме:

- *горизонтальний розрив*, який відбувається між основними психологічними теоріями та відповідними психологічними “імперіями” (біхевіоризмом, когнітивізмом, психоаналізом тощо), кожна з яких пропонує власний образ психологічної реальності, правила її вивчення тощо. *Горизонтальна інтеграція* передбачає врахування багатовимірності психологічної реальності, причому когнітивні, афективні та поведінкові складові зарекомендували себе як основні складові психічного, тому їх потрібно розглядати в єдності;
- *вертикальний розрив*, що виявляється між різними рівнями пояснення психічного: внутріпсихічним (феноменологічним), фізіологічним (фізичним), соціальним тощо. Цей розрив породжує відповідні “паралелізми” (психофізичний, психофізіологічний та психосоціальний). *Вертикальна інтеграція* передбачає дослідження психічної реальності об’єднаними зусиллями вчених, які працюють у різних галузях психології (нейропсихології, психофізіології, психології особистості, соціальній психології тощо);
- *діагональний розрив*, який долається інтеграцією дослідницької (академічної) та практичної психології.

Модель співвідношення теорії і методу була запропонована А. В. Мазиловим та являє собою певний цикл взаємодії теорії і методу у межах наукового дослідження.

Співвідношення між теорією та методом у психології періоду її становлення як самостійної науки може бути представлено у вигляді схеми, яка є підґрунтям для одного з варіантів комунікативної методології.

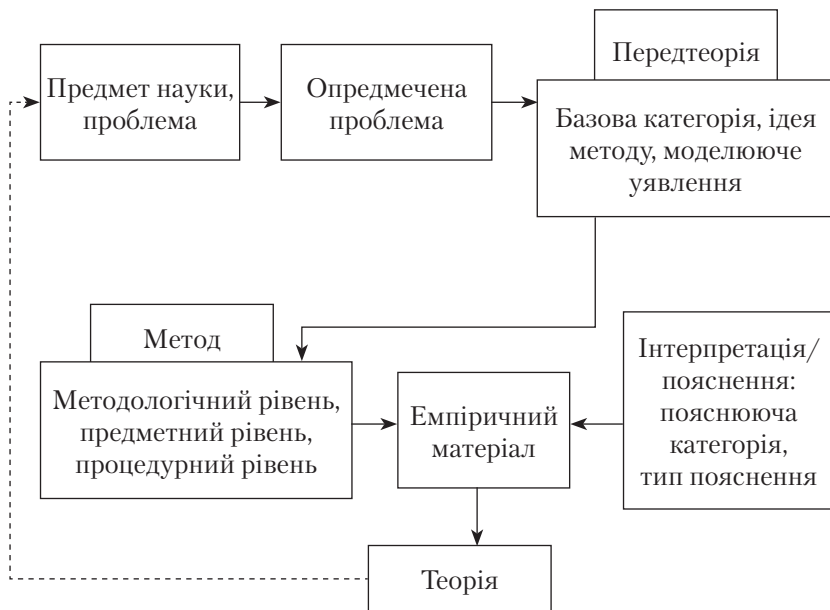

Рис. 3.1. Модель співвідношення теорії і методу

Проблема передбачає виокремлення предмета дослідження, який у психології тісно пов'язаний з трактуванням предмета психології загалом. Тому в психологічному дослідженні реально мають справу з опредмеченою проблемою. У психології можлива розбіжність декларованого предмета та реального предмета дослідження. Проблема, яка досліджуватиметься, має бути конкретизована. Конкретизація відбувається у два етапи: у проблемі необхідно вирізнити саме психологічний феномен, який вона має “опредметити”; інша

важлива конкретизація проблеми відбувається тоді, коли опредмечена проблема співвідноситься з моделюючими уявленнями. Наприклад, “мислення” являє собою абстракцію, яку неможливо вивчати, для цього воно має у щось “втїлитися”. Це “втїлення” і є моделююче уявлення: вирішення завдання, співвіднесення понять, розуміння виразів, побудова умовиводів тощо. Опредмеченість проблеми (інакше кажучи, латентна присутність певного трактування предмета психології) визначає ідею методу (якщо, наприклад, дослідник виходить з того, що реальним предметом є безпосередній досвід, то він, безсумнівно, буде прагнути використовувати метод самоспостереження у якійсь формі). Вибір форми методу пов’язаний з подальшими уточненнями, які залежать від вибору базової категорії, а остання визначає загальну орієнтацію дослідження.

Як базові категорії, за дослідженнями, на ранніх етапах розвитку наукової психології виступають поняття “структура”, “функція”, “акт”, “процес”. Базова категорія визначає тип організуючої схеми, яка становить спосіб організації дослідження, що може бути спрямований на розкриття структури, функції досліджуваного явища чи на виявлення його процесуальних характеристик.

Емпіричний метод виступає як залежний від передтеорії. У структурі передтеорії представлена ідея методу, яка, своєю чергою, визначається розумінням предмета науки. Якщо предметом науки є свідомість або внутрішній досвід, то ідея методу, його принцип визначається через внутрішнє сприйняття, самоспостереження. Це означає, що якщо в цьому дослідженні будуть використовуватися інші методи, наприклад, експеримент, то вони виступатимуть виключно у ролі допоміжних, додаткових методів, які створюють оптимальні умови для внутрішнього сприйняття. Однієї ідеї методу недостатньо, щоб схарактеризувати метод психологічного дослідження загалом. Одна й та сама ідея методу може втілюватися у різних варіантах методу.

Застосування того чи іншого методу дає можливість отримати емпіричний матеріал. Опис як функція та завдання науки в психологічних концепціях періоду становлення психології як самостійної дисципліни може бути представлена так.

Отриманий емпіричний матеріал підлягає інтерпретації, яка спочатку припускає упорядкування даних за допомогою категорії, що інтерпретується. Похідною від цієї категорії є інтерпретаційна (пояснювальна) схема, яка на перших етапах може містити ті самі категорії: структуру, функцію та процес.

У таких випадках протоколи дослідження “редагуються” (за вдалим висловлюванням психологів Вюрцбурзької школи). Інтерпретація на цьому етапі фактично зводиться до того, що емпіричні дані упорядковуються у напрямі, що задається інтерпретуючою категорією. На ранніх етапах розвитку психології як самостійної науки базова та інтерпретуюча категорії збігалися. У цьому випадку продуктом інтерпретації був опис. У психології зазначеного періоду його називали теорією. Якщо стояло завдання пояснення, то були можливі такі варіанти: перший — пояснення за рахунок звернення до фізіології; другий полягав у тому, що, крім інтерпретації, за допомогою категорії, що збігалася із базовою, додатково відбувалася реінтерпретація за допомогою іншої категорії. Реально пояснення найчастіше на цьому етапі обмежувалося декларативною вказівкою, тобто ґрунтовного пояснення насправді не відбувалося.

3.3. Методологічна криза та типи психологічних парадигм

Поняття парадигми трактується неоднозначно. У психології під парадигмою розуміється:

- 1) колективно встановлена сукупність атитюдів, цінностей, процедур, технік тощо, що формують загально визнаний

- напряму у межах певної наукової дисципліни в конкретний період часу;
- 2) вказівка на спосіб дослідження (експериментальна, формувальна, діагностична тощо);
 - 3) світоглядні позиції на шляхи побудови теоретичного знання.

Першою науковою парадигмою психології можна вважати “психологію свідомості” (Ф. Бекон, Р. Декарт, Т. Гоббс, Б. Спіноза, Дж. Локк та ін.). За ступенем розвитку, а також залежно від акцентів, що привносили нові автори, цей підхід отримував додаткові назви-характеристики:

- асоціанізм (за основним пояснювальним принципом);
- інтроспекціонізм (за основним методом дослідження);
- атомізм (за основним завданням, тобто пошуком найпростіших елементів психічного);
- механіцизм (за вибором науки як зразка для побудови психології);
- структуралізм (за іншим завданням, тобто вивчення типів зв'язку елементів і механізмів, їх об'єднання у нові цілісності);
- функціоналізм (за завданням виявлення функцій свідомості в реальному житті людини).

Єдиної або загальноприйнятої наукової парадигми, аналогічної парадигмі класичного природознавства, у психології свідомості не існувало. Проблема визначення парадигми у психології, як у будь-якій іншій галузі наукового знання, є першочерговою і надважливою. Адже від її розв'язання залежить відповідь на питання: як саме має будуватися наукова психологія, щоб вважатися повноцінною наукою?

Проте і сьогодні у царині сучасної психології спільна та єдина парадигма, що визначала б магістральний напрямок розвитку науки, відсутня. Нині ми є свідками того, як твердження радянських часів про поступальний і невпинний рух усієї психології — від метафізичної до діалектичної парадигми (А. Б. Орлов) — втрачає свою безапеляційність

та впевненість. Аналізуючи стан психології, дослідники за-свідчують одночасне існування кількох паралельних пара-дигм.

Зокрема, А. В. Юркевич стверджує про існування таких на-прямів у психології:

- відсутність парадигми, а психологія розглядається як допарадигмальна царина знання, адже справжня пара-дигма у ній ще не сформувалася;
- мультипарадигмальність, тобто визнається існування кількох парадигм у психології (біхевіоризм, когнітивізм, психоаналіз тощо);
- позапарадигмальність психології, тобто вважається, що поняття “парадигма” не може використовуватися сто-совно психології.

Так, Г. А. Ковальов визначає такі парадигми у сучасній пси-хології:

- об’єктна, або реактивна парадигма, за якою психіка, як і людина загалом, вважається пасивним об’єктом впливу зовнішніх умов та їхнім продуктом (найбільш завершене наукове втілення ця парадигма отримала у біхевіориз-мі);
- суб’єктний, або акціональний підхід, який стверджує ак-тивність і вибірковість у процесі відображення психікою зовнішніх впливів (найбільш яскраво представлений когнітивізмом);
- особистісний, або інтросуб’єктний підхід, за яким ви-значальними є визнання неповторності та унікальності психічної організації кожної окремої людини, віра у по-зитивне і творче начало людини, її соціальну спрямова-ність.

Психолог В. В. Козлов пропонує п’ять базових парадигм у розумінні предмета психології:

- фізіологічну;
- психоаналітичну;
- біхевіористичну;

- екзистенційно-гуманістичну;
- трансперсональну;
- холістичну.

Сучасний вчений-психолог може дотримуватися тієї чи іншої парадигми психології або формувати свою, спираючись на власні методологічні та світоглядні позиції.

Попри розмаїтість парадигм, підходів, шкіл та напрямів, у сучасній психології все більше дослідників доходять висновку про те, що всі вони можуть бути зведені до кількох основних парадигмальних полюсів, які можуть мати різні назви, але за своєю сутністю подібні:

- позитивістська (природничо-наукова);
- гуманістична;
- цільова (телеологічна).

Останнім часом починає формуватися духовна парадигма.

Позитивістська (природничо-наукова) парадигма психології. Наукова психологія довго розвивалася за схемою природничої науки — її об'єкт штучно вичленовували і розглядали відповідно до мети дослідження, а не до логіки його об'єкта (психіки та особистості людини). Завдяки цьому нагромаджено багато фактів про окремі явища, сукупність яких ніколи не становить цілого. Цю ситуацію образно схарактеризував американський психолог Г. Олпорт (1897–1967): “Ми знаємо, як працює мислення більшості здорових людей, але це нічого не дає нам для того, щоб зрозуміти, про що і як думає окремий представник цієї більшості”.

Отримання наукових психологічних знань значною мірою залежить від підходу дослідника до об'єкта пізнання, використовуваних ним методологічних парадигм і принципів. Позитивізм, як філософська течія, виходив з того, що наука має лише описувати явища, а не пояснювати, відповідати на питання “як?”, уникаючи відповідей на питання “чому?”. При цьому вона має спиратися на факти, застосовуючи методи вимірювання, операційні поняття (щодо яких розроблено

операції вимірювання виражених у них ознак), володіючи доскональними прийомами перевірки (верифікації) гіпотез. Тому оцінні судження (наприклад, корисно/некорисно, шкідливо/нешкідливо) не можуть бути включені ні у процес наукового дослідження, ні в інтерпретацію його результатів, оскільки це знижує якість знання, суб'єктивізує висновки.

Позитивістська (природничо-наукова) парадигма психології існує у двох формах, а саме:

- емпіризм;
- експерименталізм.

Емпіризм являє собою умовно початкову форму природничо-наукової парадигми. Він визнає чуттєвий досвід джерелом знань і стверджує, що всі знання ґрунтуються на досвіді. Протистоїть раціоналізму та містицизму. При цьому інша пізнавальна здатність людини — розум — розглядається в емпіризмі тільки як сполучення і перекомпонування того матеріалу, що даний нам у досвіді, а також як здатність, що у принципі нічого не додає до змісту нашого знання. У методологічному плані емпіризм — це принцип, відповідно до якого життєва практика, мораль і наука мають ґрунтуватися винятково на відповідному досвіді.

Експерименталізм — умовно розвинена форма природничо-наукової парадигми. Орієнтований на виявлення закономірностей і незмінного внутрішнього порядку речей, пошук загального знання, що дає змогу пояснити феномен. У центрі уваги не сам досвід (як в емпіризмі), а закони, яким він підпорядковується. Тобто об'єктом дослідження виступає ставлення уявної моделі світу до реальності, яка спостерігається. Застосовуються здебільшого експериментальні методи перевірки гіпотез, які дають однозначне знання про об'єкт, відповідно до якого світ, людина, суспільство виступають не як об'єкт (в емпіризмі), а як система, що існує тільки у відносинах з іншими системами. При цьому до проведення відповідного дослідження не можна заздалегідь знати, як система (у тому числі людина, її поведінка) відреагує на

зміну елемента, і в яких межах її поведінку можна розглядати як пасивну.

Гуманістична парадигма психології. Природничо-науковій парадигмі майже відразу почала протистояти психологія “розуміння” (гуманістична психологія), обстоюючи інтереси практики, ідею неповторності особистості. Суспільство очікує від психології значно глибшого знання, ніж науково-природниче. Гуманістична орієнтація, реагуючи на цю потребу, вимагає залучення ціннісних суджень до сфери наукового дослідження. Формулюючи проблему, психолог усвідомлює мету дослідження, орієнтується на певні цінності суспільства, які він визнає чи заперечує. Цінності, ідеали, переконання дослідника проникають і в психологічні концепції, впливають на їх особливості.

Прихильники гуманістичної орієнтації переконані, що наука про людину не може обійтися без ціннісних суджень. Визнання дослідником певних цінностей робить інтерпретацію отриманих даних осмисленою, дає змогу врахувати моральний і духовний контекст особистісних феноменів.

Вразливим місцем гуманістичної психології є її односторонність, спричинена ігноруванням природничо-наукових засад, запереченням загального, універсального в людині. Вона не побачила основного — як постає унікальне, індивідуально неповторне в особистості, а також знехтувала загальним і людським у людині. Як і природничо-наукова психологія, вона виявилася надмірно тенденційною.

Гуманістична парадигма психології існує у таких формах:

- персоналізм;
- трансперсоналізм.

Персоналізм — умовно початкова форма гуманістичної парадигми, яка розглядає особу як первинну реальність і найвищу духовну цінність, а світ — як вияв творчої активності верховної особи — Бога. Центральним у персоналізмі є поняття особи, яку розуміють не як реальну людську особу, а як “першоелемент” буття, певну духовну сутність, що їй властиві ак-

тивність, воля, самосвідомість. Природа, за персоналізмом, є сукупністю духовних осіб, яку увінчує верховна особа, — Бог. Все матеріальне персоналісти розглядають як наслідок творчої активності особи або як те, що набуває значення лише тоді, коли включається у досвід особи. Хоча персоналізм є здебільшого різновидом об'єктивного ідеалізму, в ньому є суб'єктивно-ідеалістичні елементи, що особливо виявляються в тлумаченні процесу пізнання, де чільне місце належить індивідуальній свідомості, оцінювальній здатності окремої особи. Значну увагу персоналісти приділяють проблемам відносин особи і суспільства, духовної і матеріальної культури, які вони розв'язують з позицій ліберального християнства. Персоналізм розвиває ідеї про ворожість особи і суспільства, характерні для екзистенціалізму. Деякі представники персоналізму, наприклад, Е. Муньє, піддають критиці капіталізм, виступають за соціальне (економічне й духовне) оновлення суспільства. Проте цей процес вони зводять до морального самовдосконалення, духовного оновлення особи. Головне соціальне завдання, за персоналізмом, полягає в тому, щоб “перетворити особу”, а не суспільство.

Трансперсоналізм являє собою умовно розвинену форму гуманістичної парадигми, яка орієнтована на пояснення ролі свідомості та психічного, на розуміння та розвиток психіки, однак не зводиться до особистості. Основною проблемою трансперсоналізму є відсутність можливості несуперечливого опису та пояснення психіки. Об'єктом виявляється усвідомлюване, а також залежне від усвідомлюваного, як правило (в гуманітарних науках), це суб'єкт, активність, індивідуальність якого не зводиться до активності та індивідуальностей особистості. Тобто об'єктом трансперсоналізму є психіка в усіх її граничних здібностях та вдосконаленні.

Цільова (телеологічна) парадигма психології. Справжній “гуманізм” психології ХХІ ст. полягає в пізнанні індивідуальної неповторності як єдиного засобу осягнення вселюдського буття. Індивідуалізація не є кінцевою метою, а лише “золотим

шляхом” усвідомлення всеосяжної сутності людини. Люди мають загальну основу свого буття, споріднені ним. В усвідомленні цієї єдності постають засади нової психології, яка через індивідуальність, індивідуалізм, неповторність дає людині можливість рухатися до вселюдського, в якому взаємодіють і взаємозбагачуються всі індивідуальності. У зрілому віці людина прагне певної завершеності у своїх думках, справах. Завершеність є свідченням повноти здійснення творчих задумів, реалізації життєвих планів. Будучи собою, живучи в конкретних реаліях, людина вживається у світові радість і біль, щастя і проблеми іншого, групи, нації, людства.

Телеологічна (канонічна) психологія — це своєрідна позиція бачення, осягання психічного та особистісного. Її основними постулатами (канонами) є:

- 1) повнота існування людини;
- 2) активність та самоактивність особистості. Психічне, предметний світ розгортає перед людиною свої якості, змінюючись і змінюючи позицію психічного. Світ — не просто образ, а постійна динаміка образотворень. Світ не залежить (і залежить) від людини;
- 3) наявність ситуативних відношень між людиною і світом, що характеризуються виникненням смислів (сенсів). Розв’язання ситуативних проблем породжує нові проблеми, нові сенси;
- 4) єдність емпіричного, індивідуального (неповторного, оригінального, творчого) і загального (субстанційного, атрибутивного, загальнолюдського).

Канонем життєвого шляху людини є його повнота, розгорнутість і завершеність. Духовне зростання — шлях, який вимагає від неї великої концентрації психічної активності. На цьому шляху перебудовується зміст свідомості і самосвідомості, змінюються звичні настанови та орієнтації. Духовність постає як перемога добра над злом, діяльна любов до іншого. Вона невіддільна від праці і творчості, які збагачують буття людини, виявляються у періоди найвищого злету її творчих

можливостей. Різновидом духовної праці є прагнення до істини.

У телеологічній парадигмі відбувається синтез індивідуального і всезагального. Однак і вона має свої обмеження, зводячи духовність до світської духовності та нехтуючи духовністю трансцендентної природи.

Духовна парадигма психології. Її ключовою особливістю є погляд на духовне як на вершинне і глибинне в особистості, що не зводиться до психічного. Психологізм (прагнення звести вищі духовні переживання до психічних явищ) і раціоналізм недооцінюють духовне життя людини. В усіх духовних переживаннях людини психологізм намагається бачити лише функцію психіки, суб'єктивну психологічну даність, зводячи релігію до продукуючої причинності намірів або до сублімації інстинкту (З. Фрейд).

Гуманістична психологія теж дещо спотворено трактує суб'єктність особистості — як нічим не обмежену свободу дій, переживань, думок. Цим вона перебільшено акцентує увагу на індивідуально-неповторному в особистості і недостатньо — на спільному, а також тому, що є основою любові.

Людина має духовне начало, трансцендентне за походженням та іманентне за існуванням. Духовність не може пояснюватись недуховним, вона не зводиться до чогось, а може бути зумовлена чимось, не детермінуючись ним. Наприклад, тілесні функції (піст, переїдання) можуть впливати на перебіг духовного переживання, але не здатні детермінувати чи продукувати його.

Духовне не приходить до людини від інших людей (груп, суспільства). Інші люди можуть тільки ділитися досвідом відкриття, переживання духовного. Духовне життя — подія у глибинах духу, побачена ззовні. Воно приречене на нерозуміння, зведення до душевного.

Виявляється духовне як невіддільне (іманентне) від природи людини на різному рівні у Божественних Вірі, Надії, Любові, трансцендентній свободі та відповідальності. Людина не

вигадує духовного життя собі на втіху. Бог дає йому початок даром Своєї Присутності, людина одержує це одкровення-подію і відповідає актом своєї віри.

Першопричина духовного самовдосконалення — у внутрішньому світі особистості, а наслідком його стає пошук зовнішніх опор у формі набуття віри та спеціальних знань спілкування з Богом, засвоєння технік самовдосконалення. Метою духовного самовдосконалення є досягнення гармонії між власним життям і навколишнім світом. Духовність людини — постійна необхідність спричиняти перемогу добра над злом у конкретному вчинку й в усьому складі особистості. Вона виявляється в любові до іншого. Духовна любов є безумовною, безкорисливою, жертвовною.

Духовність невіддільна від справжньої творчості. Творча праця виводить людину за межі існуючого, збагачує її буття. Духовність праці втілюється у відриві людини від буття, від конкретних потреб. Вона — вираження того, на що людина здатна в найвищій злеті своїх творчих можливостей. Різновидом її є прагнення до істини.

Справжнє духовне життя відбувається глибоко в серці. Духовне — визначальна сутність людини, що відкриває причинний ряд, зумовлюючи переживання, думки та поведінку. Як глибинна суб'єктність духовне є початком цього причинного ряду (причиною всіх причин), невичерпним джерелом енергії для душі (психіки, особистості). Відірвана від духу душа (психіка) людини черпає сили (одержує задоволення) від тіла, виснажуючи його (наркоманія, алкоголізм, проституція, культуризм тощо), або від соціуму (конфлікти, маніпуляція, експлуатування), отримуючи егоїстичне задоволення, що швидко минає, приносячи тривогу, сум, невпевненість. На такому шляху людина руйнує свою душевну рівновагу.

Духовність як іманентне, внутрішнє утворення є глибинною інстанцією, завдяки якій особистість стає самодостатнім суб'єктом життєдіяльності, спрямованої на творення добра, боротьбу зі злом. Вона невіддільна від внутрішньої і зовніш-

ньої свободи людини, поєднана з її відповідальністю, прагненням до абсолютної істини, праці, творчості, які збагачують, надають найвищого сенсу життєдіяльності.

Духовне має свій онтологічний статус у виявах сумління, духовної рефлексії, свободи та відповідальності. Потенційно людина може переживати вищі духовні стани безпристрасності, безмовності та ясної свідомості. Світські ідеї стають джерелом духовності, якщо сприймаються не розумом, а почуттями, коли індивід готовий відмовитися від своєї одининості, щоб стати загальним (С. К'єркегор). Індивідуаліст сприймає світські ідеї розумом, вони не породжують у нього справжньої духовності.

Складними є зв'язки духовного із психічним, яке має матеріальну й соціальну природу, постає із соціального (від людей). Психічне відображає матеріальний світ, світ інших людей, себе. Людина живе в реальному соціальному та матеріальному світах, що є об'єктивною необхідністю існування психічного. Психічне, відірване від духовного, завжди пристрасне, бо за ним — людські потреби, у ньому виявляється “Я” особистості (егоцентрація, суб'єктність, аперцепція, пізнавальний та життєвий стилі тощо).

Духовне, взаємодіючи із психічним, водночас незалежне від нього. Воно впливає на психічне, знижуючи рівні егоцентрації, пристрасності, залежності від матеріальних і тілесних, психічних (душевних) і соціальних потреб. Під його впливом психічні стани, властивості і процеси стають одухотвореними (не сміх, а тиха внутрішня духовна радість; не егоїстична спрямованість активного, а спрямованість на творення добра). Духовне очищує, гармонізує, заспокоює душевний світ людини, допомагає усвідомити свої проблеми, знайти способи їх розв'язання.

Переважання психічного над духовним призводить до гріховності (пристрасності, егоцентрації, неодухотвореної суб'єктності). Психічне навіть може витіснити духовне.

У межах духовної парадигми основним завданням життя людини є вдосконалення людського суспільства (творити

добро і боротися зі злом). Це відбувається за переорієнтації людини із психічного на духовне, одухотворення психічного, констатації духовного як визначального.

Отже, у кожній парадигмі по-своєму розглянуто предмет і методи дослідження психіки та особистості, наголошено на одних аспектах і не взято до уваги інших. Це призводить до різної інтерпретації предмета, проблем психології та шляхів їх розв'язання.

Так, Д. О. Леонт'єв, аналізуючи історичну динаміку психології як самостійної науки, стверджує про рух психології від класичної до некласичної, як загальну спрямованість трансформації психологічної науки впродовж ХХ ст., що ототожнюється з просуванням психології від природничо-наукової орієнтації до гуманітарної. Зазначена тенденція, на глибоке переконання автора, знаменує перехід від традиційного, класичного типу наукового дослідження, характерного для природничих наук, до все більш повного і багатостороннього врахування специфіки людини як унікального об'єкта пізнання. Водночас некласичний, гуманітарний вектор психології складається з численних окремих напрямів.

Б. С. Братусь наголошує на необхідності об'єднання зусиль і створення єдиної гуманітарної психології як розширеного підходу, в якому б могли бути співвіднесені різні психологічні течії, що мають одиницею, масштабом свого аналізу цілісну людину. Йдеться про побудову такого спільного простору буття особистості, у якому б співвідносилися різні психологічні мови та предмети.

Актуальність та значущість запропонованого — гуманітарного — підходу у психології очевидні. Уся історія минулого століття дає підстави для прогнозу, згідно з яким ХХІ ст. буде століттям гуманітарним, або ж його не буде взагалі. Сприяти словом і думкою першому і протистояти другому — обов'язок професійного психолога. Втім виконати цей обов'язок можливо лише за умови послідовної гуманітаризації самої психологічної науки.

Питання для самоконтролю

1. Схарактеризуйте теоретичні, практичні та побутові психології.
2. Які існують рівні вияву кризи в науці?
3. Назвіть парадигми у сучасній психології.

Розділ 4

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

4.1. Порядок проведення наукового дослідження

Часто термін “методологія” використовують як еквівалент поняття “науковий метод”, оскільки єдино прийнятною є наукова методологія, а провідним принципом дослідження — принцип науковості.

Які існують *ознаки наукового підходу* до вирішення проблеми психологічного дослідження?

По-перше, проблема має бути визначеною. Визначити проблему означає схарактеризувати її так, щоб вона стала доступною ретельному дослідженню. Вміння сформулювати проблемне питання залежить від спостережливості науковця, його допитливості, здатності помітити щось нове й цікаве, що виходить за межі відомого психологічного знання.

По-друге, проблему слід викласти так, щоб її можна було пов’язати з сучасною психологічною теорією та відомими емпіричними фактами. Без урахування чинних підходів і наукових відомостей щодо її розв’язання результати дослідження не будуть становити ніякої цінності, адже психологія — це набагато більше, ніж зібрання “сирих” фактів. Вони мають бути ще певним чином систематизовані та проінтерпретовані в ракурсі психологічної теорії і примножених знань. Для дослідника це означає опрацювання якомога повнішого обсягу наявних наукових джерел (наукова література, електронна база даних, архівні матеріали відомих експериментів тощо). Визначається предмет і мета дослідження.

По-третьє, має бути сформульована гіпотеза, яка потребує перевірки. Гіпотеза має узгоджуватися з теоретико-

методологічним підґрунтям і бути однозначно вираженою, щоб її можна було підтвердити або відхилити результатами дослідження.

По-четверте, мусить бути визначена процедура дослідження (етапи, конкретні методи і методика дослідження). Можливості дослідника безмежні доти, доки він ретельно може здійснювати відповідний експериментальний контроль.

По-п'яте, збір фактів, їхній аналіз, узагальнення і пояснення. Важливо, щоб факти заслуговували довіри. Для цього треба знати, яка кількість фактів є достатньою та як їх можна перевірити на доказовість (це забезпечується методами математичної статистики).

По-шосте, формулюють висновки, які є теоретичним підґрунтям для визначення наукової новизни і практичної значущості результатів дослідження.

У психологічному дослідженні є загальні правила (принципи), дотримання яких обов'язкове для отримання достовірного матеріалу, а також логічні етапи (від поставленої наукової проблеми до висновків). Головним таким принципом є *принцип об'єктивності* — його реалізація забезпечує надійність, однозначність результатів і неупередженість автора при фіксації фактів та їхній інтерпретації. Це важливо тому, що наші суб'єктивні (особистісні) настанови можуть створювати серйозні перешкоди на шляху розуміння поведінки людини. Ми привносимо в оцінювання психологічних фактів власні уявлення і цінності, які сформувалися в нашому унікальному минулому досвіді. Саме тому треба враховувати валідність і надійність методів дослідження, а зібрані емпіричні дані мають пройти перевірку на статистичну достовірність.

Що заважає об'єктивно *інтерпретувати* одержані результати дослідження?

По-перше, певна упередженість дослідника, схильність бачити те, що він бажає бачити. Через це він інколи не помічає ті факти, які не збігаються з його очікуваннями (гіпотезою дослідження).

По-друге, інколи дослідникові бракує спостережливості, або ж він сприймає психологічний факт дуже вузько чи надто широко.

Щоб досягти потрібної об'єктивності, треба застосувати кілька методів або звести їх до мінімуму, проте істотно збільшити обсяг вибірки (кількість досліджуваних). Це дуже важливо, наприклад, при анкетуванні.

Психологічне дослідження проводять за такими *етапами*:

1. Відповідно до наукової проблеми і теми дослідження визначають його об'єкт і предмет, мету, гіпотезу та завдання.
2. Вибір наукових методів дослідження, які доповнюють один одного (наприклад, спостереження і експеримент).
3. Визначення умов дослідження (лабораторний або природний експеримент).
4. Розроблення плану експериментального дослідження.
5. Вибір методів оброблення емпіричних даних (кількісний, якісний аналіз).
6. Інтерпретація зібраного експериментального матеріалу.
7. Формулювання висновків і визначення сфери їх застосування.

Обґрунтування *актуальності проблеми дослідження* здійснюють на основі аналізу проблемної ситуації, яка відображає суперечність між реальним станом об'єкта дослідження та сучасними завданнями (наприклад, особистісний розвиток майбутнього фахівця як пріоритетний напрям реформування вищої освіти в Україні).

Одночасно досліднику потрібно розрізняти об'єкт і предмет дослідження. *Об'єкт дослідження* — це процес або явище, що породжує проблемну ситуацію й обране для вивчення. *Предмет дослідження* міститься в межах об'єкта — це якийсь конкретний бік, аспект, властивість або відношення об'єкта дослідження. Об'єкт і предмет дослідження як категорії наукового процесу співвідносяться між собою як загальне і часткове. В об'єкті виокремлюється та його частина, яка є предметом дослідження. Саме на нього спрямована основна увага дослідни-

ка, оскільки предмет дослідження визначає тему дисертаційної праці або магістерської роботи.

При визначенні об'єкта потрібно враховувати, що об'єкт у психологічному дослідженні — це частина об'єктивної психологічної реальності (тобто того, що існує незалежно від нашої волі та свідомості), яку потрібно дослідити.

Предмет психологічного дослідження міститься в межах об'єкта як вузька, чітко окреслена частина психологічної реальності, яка безпосередньо досліджується.

Наприклад, *об'єкт дослідження* — генезис професійного мислення студентів гуманітарного вищого навчального закладу, а *предмет дослідження* — розвиток творчого професійного мислення студентів університету засобами активних методів навчання. Чітке формулювання об'єкта і предмета дослідження (не надто широко та не дуже вузько) дає змогу досліднику отримувати справді наукові, конкретні знання, які можна реально впроваджувати в педагогічний процес.

Потрібно зазначити, що один і той самий об'єкт дослідження може мати кілька предметів дослідження. Наприклад, *об'єкт психологічного дослідження* — адаптація першокурсників до навчання у вищій школі. Його *предметом* може бути, наприклад: 1) особливості дидактичної адаптації першокурсників до вивчення психології у ВНЗ; 2) індивідуально-особистісні та соціально-психологічні чинники успішної адаптації першокурсника до ВНЗ; 3) особливості соціальної адаптації першокурсників до умов спільної діяльності в студентській академічній групі та ін.

Надзвичайно важливо в науковому дослідженні визначити мету, сформулювати гіпотезу та окреслити його завдання.

Мета наукового дослідження — це головний елемент структури та надзвичайно важливий методологічний інструмент дослідження. Для правильної постановки мети дослідження потрібно чітко з'ясувати таке:

1. Сутність досліджуваної проблеми та її головні суперечності; основні проблемні питання теоретичного та (або)

- експериментального характеру, які підлягають вирішенню шляхом наукового дослідження.
2. Сучасне теоретичне знання, яке може бути використане для пояснення структури і законів функціонування об'єкта, який вивчається.
 3. Основні шляхи та обсяг необхідного теоретичного та (або) експериментального обґрунтування предмета дослідження.
 4. Відомі у психології (або провідній щодо об'єкта дослідження науці) методи і засоби для проведення теоретичного та (або) експериментального вивчення предмета.

Не потрібно формулювати мету як *“Дослідження...”*, *“Вивчення...”*, тому що ці слова вказують на засіб досягнення мети, а не на саму мету. Необхідно, наприклад: *“Теоретично обґрунтувати та експериментально апробувати програму стимулювання самоактуалізації майбутніх педагогів у навчально-виховному процесі ВНЗ”* (Л. М. Кобильнік), *“Теоретично обґрунтувати й експериментально підтвердити вплив когнітивно-стильових відмінностей особистості майбутніх психологів на їхнє професійне становлення”* (Л. Л. Жердецька).

Центральне місце в дослідженні посідає **гіпотеза**, яка є конкретною формою наукового передбачення. Гіпотезу висловлюють у вигляді припущення, що висувають для пояснення явища, яке вивчається, його сутності, структури, зв'язків, рушійних сил та ін.

Гіпотеза правомірно вважається головним методичним стрижнем будь-якого дослідження, однак тільки тоді, коли їй підпорядкований цілеспрямований пошук, обробка й аналіз наукової інформації на всіх етапах дослідження. Для правильної розробки та побудови гіпотези потрібно:

- 1) однозначно встановити рівень основних суперечностей між найменш розробленими питаннями проблеми дослідження;
- 2) уточнити невизначені або заново введені наукові поняття як елементи предмета дослідження, на основі логіки

- дослідження дати однозначне їх трактування, якщо потрібно — визначити у вигляді припущення нове поняття;
- 3) чітко визначитися в розумінні явища, яке є об'єктом дослідження, усвідомити його структуру, функції та зв'язки;
 - 4) дати критичний аналіз взаємозв'язку елементів, які вивчаються, та узагальнити (синтезувати) отримані знання в гіпотезу дослідження;
 - 5) чітко і лаконічно обґрунтувати основні моменти та методи теоретичної й емпіричної перевірки гіпотези.

Гіпотеза магістерського дослідження з психології — це зроблене на основі аналізу наукових джерел, власних розмірковувань і спостережень припущення про основні напрями розв'язання наукової проблеми. У ній важливо зазначити умови ефективності визначених результатів дослідження для цілей оптимізації процесу професійної підготовки майбутнього фахівця у вищій школі.

Гіпотеза в науковому дослідженні може бути як проста (традиційна), так і рівнева. Наприклад, *тема* дослідження: “Формування “Я-концепції” майбутнього психолога в умовах вищого навчального закладу”. Його *об'єкт дослідження*: “Особистісне становлення студента вищого навчального закладу як майбутнього психолога”. *Предмет дослідження*: “Особливості генезису “Я-концепції” майбутнього психолога в умовах навчально-професійної діяльності”. *Мета роботи*: “Виявлення психолого-педагогічних умов формування позитивної “Я-концепції” студента університету як майбутнього психолога”. *Гіпотеза*: “Формування позитивної “Я-концепції” студента як майбутнього психолога залежить від загальних умов організації навчального процесу у вищому навчальному закладі, якщо діагностична й психокорекційна робота зі студентами поєднується з оптимізацією відносин у системі “вкладач — студент”.

Основні методологічні вимоги до постановки завдань дослідження:

1. Завданнями дослідження називають проблемні запитання, відповіді на які необхідні для досягнення мети дослідження.
2. Визначення, формулювання і послідовність викладу завдань дослідження мають чітко відповідати його темі, об'єкту, предмету, меті та гіпотезі.
3. Сукупність поставлених у дослідженні завдань має бути мінімальною, достатньою для досягнення мети дослідження.

Одним із завдань дослідження може бути, наприклад, “окреслити параметри, показники, ознаки та критерії професійного мислення майбутнього психолога”.

4.2. Методи зведення результатів експериментальних досліджень

Зведення дослідних даних, одержаних на основі проведеного експерименту, являє собою їх систематизацію та встановлення якісних і кількісних залежностей між факторами, що досліджувались.

Для оброблення результатів досліджень найчастіше застосовують статистичні, табличні і графічні методи.

Щоб кількісні показники результатів дослідження дали можливість виявити наявність деяких залежностей між досліджуваними факторами, їх потрібно певним чином упорядкувати. Придатними для цього можуть стати статистичні методи **ранжування і групування**.

Ранжування полягає у розподілі кількісних показників у певному порядку (наприклад, за ступенем їх важливості чи значущості або у послідовності зростання чи, навпаки, зменшення). На основі ранжування виключають всі другорядні і випадкові дані, що не впливають на результати проведеного дослідження.

Групування передбачає поділ дослідних даних на основі певних показників (показники групування) на групи із од-

нотипних або близьких за значеннями елементів. Показники групування можуть бути кількісними і якісними.

При групуванні за **кількісними ознаками** (кількісне групування) за основу беруть ознаки, які можна схарактеризувати кількісно (наприклад, результати тестування чи опитування, швидкість процесів, продуктивність праці, точність виготовлення виробів та ін.). Кількісні ознаки завжди можна вимірювати якимись одиницями вимірювання, а результати вимірювання упорядковувати за певною послідовністю (зростання, зменшення, періодична повторюваність тощо).

При групуванні за **якісними ознаками** (атрибутивне групування) за основу беруть ознаки, які неможливо схарактеризувати кількісно, але вони можуть так повторюватись, що це стає можливим визначати (наприклад, національність або соціальне походження опитуваних). З якісних ознак неможливо скласти якусь послідовність.

Дослідні дані можуть бути згруповані за однією або кількома ознаками. За кількістю ознак розрізняють просте і комбіноване групування. **Просте групування** відбувається за однією ознакою (наприклад, всіх учасників експерименту можна поділити за стажем роботи). **Комбіноване групування** конкретної сукупності даних одночасно здійснюють на основі кількох ознак (коли вже поділених за стажем роботи працівників поділити ще й за рівнем освіти — то це вже буде групування за двома ознаками; третьою ознакою групування можуть стати вікові категорії тощо). Доцільним вважається групування не більше, ніж за трьома ознаками.

Отримані при дослідженні кількісні дані представляються зазвичай трьома способами:

- перелічуються в тексті роботи;
- описуються у вигляді таблиць;
- представляються у вигляді графічних зображень (діаграми, полігони і криві розподілу тощо).

Перший спосіб використовується тоді, коли числових даних мало.

Подання результатів досліджень у таблицях

Статистично упорядковані дослідні дані для зручності подальшого використання заносять до таблиць. Застосування таблиць слід вважати основним способом представлення кількісних показників (числових даних) у педагогічних дослідженнях. Таблиці дають можливість відображати кількісні ознаки досліджуваного об'єкта у стислому вигляді, компактно, систематизовано і наочно. При добре складених таблицях про кожне окреме число можна знайти в таблиці пояснення для його розуміння, тому їх не треба повторювати в письмовому тексті.

Таблиця являє собою такий спосіб подання інформації, за якого цифровий або текстовий матеріал групується в рядки і графи, відокремлені одна від одної вертикальними та горизонтальними лініями.

За змістом таблиці поділяють на аналітичні та неаналітичні. *Аналітичні таблиці* є результатом обробки й аналізу цифрових показників. Як правило, після таких таблиць узагальнюється нове (виведене) знання, яке вводиться до тексту словами: **“таблиця дає змогу зробити висновок, що...”**, **“з таблиці видно, що...”** та ін. Часто такі таблиці сприяють виявленню і формулюванню певних закономірностей.

До *неаналітичних таблиць* вміщують здебільшого необроблені статистичні дані, необхідні лише для подання інформації або констатації певного стану речей.

Наведені у таблиці дані зручно порівнювати та аналізувати. Таблиця може бути не тільки засобом відображення зібраних під час експерименту даних, а й засобом їх інтерпретації. Далеко не однаково, у якій таблиці числові дані представлені. Правильно обраний її вид допомагає краще розкривати сутність цих даних і зв'язку між ними. Тому важливо знати, як правильно скласти таблицю, який її вид доцільно обрати.

Для того щоб таблиці краще передавали зібрану в ході дослідження інформацію, необхідно знати методику складання і використання таблиць, знати, яка таблиця в тому чи іншому випадку найкраще підходить для представлення даних.

Кожна таблиця складається з двох частин: **текстової і цифрової**. До текстової частини відносять заголовок таблиці і необхідні словесні пояснення, додаткові зауваження і посилання. До цифрової частини відносять статистичні числові дані, номер таблиці. Цифрова частина в таблицях нерідко представляється у вигляді поля чисел.

Таблиці мають бути простими, щоб читач швидко одержував ясний і точний огляд про представлені в таблиці числові дані і зв'язки між ними. Цифри і букви в таблиці не повинні бути меншими, ніж цифри і букви в основному тексті наукової праці.

Розміщують таблиці у науковій праці безпосередньо після посилання на них у тексті. Коли таблиця займає багато місця, тоді її виконують на окремій сторінці і розміщують відразу після тієї сторінки, де є посилання на неї. Якщо таблиця безпосередньо з текстом не пов'язана, то її можна навести у додатках.

Таблицю розміщують після першого згадування про неї в тексті так, щоб її не треба було при розгляді повертати. Якщо ж це неминуче, таблицю варто розташовувати на лист так, щоб для її розгляду треба було повертати лист у напрямку руху годинникової стрілки.

Зазвичай таблиця (табл. 4.1) складається з таких елементів: порядкового номера і тематичного заголовка, боковика, заголовків вертикальних граф (головки), горизонтальних рядків та вертикальних граф (основної частини, тобто прографки).

Таблиця 4.1

Стан системи управління вихованням студентів
(зразок простої таблиці)

Критерії оцінювання	Експертна оцінка за 12-бальною шкалою
1	2
Ієрархія цілей за рівнями управління	6
Відповідність структури системи управління цілям	7

1	2
Систематичне здійснення аналізу ефективності	3
Сформованість системи виховання.	4
Наявність і використання чітких критеріїв для оцінювання наявної виховної системи	3

Нумерують таблиці арабськими цифрами по порядку, з початку роботи. **Номер таблиці** пишеться на один рядок вище заголовка, над правим кутом таблиці. Пишуть: Таблиця 15. Якщо є розділи, тоді першою цифрою буде номер розділу, а потім порядковий номер таблиці. Наприклад, 1.11. Читається так: таблиця № 11 першого розділу.

Тематичний заголовок (назву) таблиці розміщують над нею і друкують симетрично до тексту. Заголовок має бути коротким. За необхідності можна під заголовком дати меншим шрифтом чи у дужках підзаголовок, де даються уточнюючі примітки.

Назву і слово “Таблиця” починають з великої літери. Назву не підкреслюють.

За логікою побудови таблиці її логічний суб’єкт, або підмет (позначення тих предметів, які в ній характеризуються), розміщують у боковику, головці чи в них обох, а не у прографці; логічний предмет таблиці, або присудок (тобто дані, якими характеризується присудок), — у прографці, а не в головці чи боковику. Кожен заголовок над графою стосується всіх даних цієї графи, кожен заголовок рядка в боковику — всіх даних цього рядка.

Заголовок кожної графи в головці таблиці має бути по можливості коротким. Слід уникати повторів тематичного заголовка в заголовках граф, одиниці виміру зазначати у тематичному заголовку, виносити до узагальнюючих заголовків слова, що повторюються.

Боковик, як і головка, вимагає лаконічності. Повторювані слова тут також виносять в об'єднувальні рубрики, загальні для всіх заголовків боковика слова розміщують у заголовку над ним.

Заголовки, що роз'яснюють зміст рядків, розміщують у першому стовпці таблиці.

У прографці повторювані елементи, які стосуються усієї таблиці, виносять у тематичний заголовок або в заголовок графи; однорідні числові дані розміщують так, щоб їх класи збігалися; неоднорідні — посередині графи; лапки використовують тільки замість однакових слів, які стоять одне під одним.

Заголовки граф пишуть з великої літери, підзаголовки — з малої, якщо вони складають одне речення із заголовком, і з великої, якщо вони є самостійними. Заголовки (як підпорядковані, так і головні) мають бути максимально точними і простими. В них не повинно бути слів або розмірностей, що повторюються. Висота рядків — не менше ніж 8 мм. Графу з порядковими номерами рядків до таблиці включати не треба. Досить обережно слід ставитися також до вертикальної графи “Примітки”, яка потрібна лише тоді, коли містить дані, що стосуються більшості рядків таблиці.

Для того щоб полегшити посилання на **стовпці** таблиці в тексті, застосовують нумерацію стовпців (граф).

Таблицю з великою кількістю рядків переносять на інший аркуш (чи аркуші). У цьому разі назву таблиці розміщують над її першою частиною. Над іншими частинами таблиці пишуть слова “**Продовження таблиці**” і вказують її номер. Заголовки стовпців не треба повторювати, а пронумерувати стовпці і повторювати тільки нумерацію.

Таблицю з великою кількістю граф можна ділити на частини і розміщувати одну над одною в межах тієї самої сторінки. Якщо рядки чи графи таблиці виходять за формат сторінки, то в першому випадку для кожної частини таблиці повторюють її головку, у другому — бокових. Якщо головка громіздка, її

можна не повторювати. У такому разі пронумеровують графи і переносять їхню нумерацію на наступну сторінку. Заголовок таблиці не повторюють.

Якщо текст у графі таблиці вживається кілька разів і складається з одного слова, його можна замінити лапками; якщо з двох або більше слів, то при першому повторенні його замінюють словами “Те саме”, а далі лапками. Ставити лапки замість повторюваних цифр, марок, знаків, математичних і хімічних символів не варто. Коли цифрові або інші дані в якомусь рядку таблиці не подають, то в ньому ставлять прочерк.

Якщо графи вузькі і заголовки неможливо розташувати горизонтально, то текст пишеться в графі вертикально знизу вверху. При перевертанні таблиці за годинниковою стрілкою текст має залишатися горизонтальним.

Якщо приведені в таблиці параметри мають тільки одну димензію (наприклад, вік учнів у роках), то скорочене позначення останньої виносить в загальний заголовок таблиці. Якщо ж цифри у стовпцях таблиці мають різні димензії, їхні скорочення відзначаються як підзаголовки кожного стовпця.

Параметри, що містяться в одному стовпці, повинні мати однакову кількість десяткових місць.

Поділ головки таблиці по діагоналі не допускається.

Примітки, що належать до таблиці, можна дати їй у вигляді звичайної підрядкової виноски.

Інформативність таблиці залежить від вдалої її побудови. Правильний вибір структури таблиці допомагає краще розкрити сутність вміщених до неї даних і зв'язки між ними. За структурою розрізняють **прості, групові, комбіновані, складені, шахові** та деякі інші таблиці.

1. *Проста таблиця*. Містить перелік даних (див. табл. 4.1), зібраних про окремі фактори досліджуваного об'єкта або про окремі явища розглянутої сукупності.

2. *Групові таблиця*. Це така таблиця, у якій окремі члени досліджуваної сукупності згруповані за якоюсь однією ознакою (див. табл. 4.2).

Таблиця 4.2

Розподіл респондентів за стажем педагогічної роботи
(зразок групової таблиці)

Стаж педагогічної роботи (роки)	Кількість учасників опитування
До 3	12
Від 3 до 5	18
Від 5 до 10	27
Від 10 до 20	24
Понад 20	38

3. *Комбінована таблиця.* Містить дані про сукупність, згруповані більше, ніж за однією ознакою (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

Розподіл учнів експериментальних шкіл за статтю та віком
(зразок комбінованої таблиці)

Школа	Вік учнів (роки)								Разом учнів
	Хлопчики				Дівчатка				
	до 8	від 8 до 10	від 10 до 12	Разом	до 8	від 8 до 10	від 10 до 12	Разом	
№ 22	42	36	53	131	53	41	48	142	273
№ 34	39	38	56	133	50	44	45	139	272

Якщо в головці таблиці дати спочатку вік учнів, а потім розділити, своєю чергою, кожну вікову групу на хлопчиків і дівчаток, утвориться групування за статтю учнів різного віку.

Як видно з наведеного у табл. 4.3 прикладу, комбінована таблиця створює кращі умови для порівняння й аналізу, ніж прості та групові таблиці.

4. *Складену таблицю* утворюють шляхом об'єднання кількох простих або групових таблиць (див. табл. 4.4). Як видно, 2-й і 3-й стовпці складеної таблиці утворюють окрему таб-

лицю, а другу самостійну таблицю утворюють 4-й, 5-й і 6-й стовпці. За цією таблицею не можна визначити, скільки серед учнів до 8 років хлопчиків і дівчаток. Комбінована таблиця це показує.

Таблиця 4.4

Розподіл учнів експериментальних шкіл за статтю та віком
(зразок складеної таблиці)

Школа	Стать учнів		Вік учнів (роки)		
	хлопчики	дівчатка	до 8	від 8 до 10	від 10 до 12
№ 22	131	142	95	77	101
№ 34	133	139	89	82	101

Через те що в табл. 4.4 ознаки групування ізольовані (хоча дані про сукупність отримані за двома різними ознаками групування, але вони між собою не скомбіновані), то її не можна назвати комбінованою таблицею.

Складену таблицю слід відрізнити від комбінованої таблиці. На відміну від комбінованої складена таблиця зазвичай утворюється з двох чи більше об'єднаних простих чи групових таблиць (табл. 4.4). Порівняння комбінованої і складеної таблиць показує, що перша з погляду представлення даних значно змістовніша. З неї можна довідатися ті самі дані, що й зі складеної таблиці, і, крім того, дані про розподіл хлопчиків і дівчаток за віком чи розподіл за статтю учнів різного віку.

Вибір комбінованої чи складеної таблиці для представлення даних залежить від цілей дослідження і складання таблиці.

Якщо таблиця потрібна як **таблиця представлення**, тобто коли вона має дати широке уявлення про результати дослідження, то її краще робити як комбіновану, оскільки в складеній таблиці частина результатів залишається неначе прихованою. За допомогою комбінованої таблиці можна також глибше проаналізувати результати дослідження.

Для запису даних спостережень, їхнього зведення й оброблення в якості так званих **робочих таблиць** краще використовувати прості, групові і складені таблиці.

5. *Шахова таблиця* (табл. 4.5) є особливим видом комбінованої. За допомогою такої таблиці стає можливим зручно показати зв'язки між досліджуваними ознаками (наприклад, латинський квадрат, кореляційні таблиці та ін.).

Таблиця 4.5

**Розподіл учнів експериментальних шкіл
за статтю та віком
(зразок шахової таблиці)**

Стать учнів	Вік учнів (роки)			Разом
	до 8	від 8 до 10	від 10 до 12	
Хлопчики	81	74	109	264
Дівчатка	103	85	93	281
Разом	184	159	202	545

У шаховій таблиці можна представляти і дані будь-якої комбінованої таблиці. Наприклад, наведений у комбінованій табл. 4.3 розподіл учнів за статтю і віком можна представити і в шаховій таблиці (табл. 4.5). Як видно з наведеного зразка, шахова таблиця дає відповідь і на те, скільки в кожній віковій групі хлопчиків і дівчаток, водночас з наведеною комбінованою таблиці цього без додаткових обчислень довідатися не можна.

6. *Перехресна таблиця*. У шаховій таблиці може, звичайно, бути стільки само стовпців, скільки і рядків.

Якщо, наприклад, дослідника цікавить питання, скільки випускників шкіл з того чи іншого регіону вступило до того чи іншого навчального закладу і скільки з них після закінчення навчання повернулося у свої регіони (за умови, що всі вступники в навчальний заклад закінчили його), можна скласти таку перехресну таблицю (див. табл. 4.6).

**Зведені відомості про вступників
та розподіл випускників педуніверситету
(зразок перехресної таблиці)**

Відомості про вступників до педуніверситету від районів	Райони області, що отримали випускників педагогічного університету				
	А	Б	В	Інші райони	Разом
А	20	10	15	40	85
Б	31	6	12	15	64
В	15	2	1	5	23
Інші райони	40	6	7	10	63
Разом	106	24	35	70	235

При підсумовуванні рядків таблиці з'ясовується, скільки окремі райони дали учнів, а при підсумовуванні стовпців з'ясовується, скільки той чи інший район одержав випускників.

З табл. 4.6 видно, що найбільше учнів дав район А, він же одержав і найбільше випускників. Район Б дав 64 учні, а випускників одержав майже втричі менше. Район В дав 23 учні, а випускників одержав більше.

В які інші райони пішли учні — з'ясовується по рядку кожного району. З яких інших районів одержали учнів — показує стовпець кожного району. Скільки той чи інший район одержав назад своїх учнів — з'ясовується з граф, що містять по діагоналі з лівого верхнього кута таблиці в правий нижній кут.

Така таблиця дає змогу з'ясувати низку цікавих проблем по розподілу учнів і випускників між окремими районами.

Крім розглянутих, часто використовують спрощені таблиці-висновки. Висновок, як правило, містить боковик, крапки та одну чи дві графи (стовпчики).

Висновок дають без заголовка, якщо він є безпосереднім продовженням матеріалу і граматично пов'язаний із вступною

фразою тексту; із заголовком, якщо висновок має самостійне значення. Наведемо приклад, коли висновок слід давати без заголовка, оскільки він випливає з тексту, що передує самому висновку:

За результатами проведеного формувального етапу експерименту встановлені рівні сформованості світогляду учнів (у відсотках):

<i>високий</i>	38,35
<i>середній</i>	52,11
<i>низький</i>	9,4

Усі наведені в таблицях дані мають бути достовірними, однорідними і такими, що можуть зіставитися, а в основу їх групування покладені лише істотні ознаки.

Наводити в науковому тексті слід лише ті таблиці, які неможливо передати звичайним текстом (результати експериментальних спостережень, зіставлення розбіжності, детальні довідкові дані та ін.).

На закінчення зазначимо, що таблиці є важливою складовою частиною наукових праць. Вони уможливають представлення цифрових даних компактно, систематизовано і наочно. Наведені в таблиці дані зручно порівнювати й аналізувати, але в педагогічних дослідженнях не можна давати надто багато таблиць, передавати за допомогою їх весь зміст досліджень.

Графічні методи відображення результатів дослідження

Графічний метод оброблення дослідних даних полягає у побудові графічних залежностей між досліджуваними факторами (величинами). Графічні залежності можуть мати вигляд графіків і діаграм. Вони дають можливість стисло і наочно подати результати досліджень, у конкретній і зрозумілій формі пояснити цифрові дані і взаємозв'язок між ними. Графічні зображення зазвичай привертають до себе більше уваги, ніж таблиці. За допомогою вдало побудованих графіків чи діаграм можна відобразити не тільки конкретні дані, а й закономірності, які вони відображають, що за допомогою таблиць зробити

буває важко. Необхідно звернути увагу також і на те, що графіки порівняно з таблицями краще запам'ятовуються.

Графічні зображення результатів досліджень найчастіше будують на основі системи прямокутних координат. Побудову графічних залежностей здійснюють на основі рівномірних і нерівномірних (функціональних) шкал. Рівномірною вважається шкала, уздовж якої відстань між двома сусідніми поділками постійно змінюється за певним математичним законом (прикладом такої шкали може бути логарифмічна). Застосовують нерівномірні шкали для більш наочного зображення окремих графічних залежностей.

Цифрові дані, що показують динаміку будь-яких педагогічних досліджень (зміни в успішності, фізичних здібностях, працездатності та ін.) доцільно представляти у вигляді лінійних графіків.

Більш наочно, ніж лінійні графіки, залежності між досліджуваними факторами відображають діаграми. За формою представлення залежностей діаграми бувають лінійні, площинні й об'ємні. Найпоширенішими є лінійні діаграми, площинні стовпчикові (вертикальні і горизонтальні) та секторні. Ступінь наочності діаграм значно підвищується за рахунок їх об'ємності, можливості нанесення словесних пояснень та різноманітних умовних позначень. Рідше при педагогічних дослідженнях застосовуються фігурні діаграми, картограми і картодіаграми.

Лінійний графік є умовним зображенням величин та їх співвідношень через геометричні образи: точки і лінії. За допомогою лінійного графіка зазвичай передаються зміни в деяких мірних числах.

Крім геометричного образу, графік містить низку допоміжних елементів:

- загальний заголовок графіка;
- словесне пояснення умовних знаків і сенсу окремих елементів графічного образу;
- осі координат, шкалу із масштабами і числові сітки;

- числові дані, що доповнюють або уточнюють величину нанесених на графік показників.

Побудова графіка охоплює три етапи:

1. Вибір шкали і побудова координатної сітки з урахуванням доцільного масштабу графічного зображення.
2. Відкладання дослідних точок (тобто числових значень результатів експерименту) на координатній сітці.
3. З'єднання дослідних точок плавною лінією так, щоб вона по можливості проходила якнайближче до них.

Іноді наявні на графіку різкі викривлення можна пояснити похибками вимірювань у процесі дослідження.

Дослідник-педагог має добре знати методики складання й аналізу графіків.

Накреслюючи графіки, слід керуватися такими вимогами:

- 1) варто представляти графічно не всі, а лише основні результати чи зведення аналізу, до яких хочуть привернути особливу увагу. Головною вимогою до графіка є його наочність, і тому графік не можна перевантажувати зайвими лініями і фігурами;
- 2) кожен графік має бути раціонального розміру та зручним для креслення і читання. Якщо з вихідних малюнків хочуть зняти репродукції (фотографії), рекомендується лінійні розміри вихідного малюнка брати в 2–8 разів більше за лінійні розміри репродукції (від 1:2 до 1:8);
- 3) при кресленні графіків потрібно враховувати додатне співвідношення їхньої ширини і висоти. Спираючись на технічні вимоги розмноження графіків, рекомендується, щоб менша сторона графіка була в **42** (1,414) рази меншою за його більшу сторону;
- 4) розташування й оформлення графіків має сприяти їхньому читанню. На одній сторінці не повинно бути більше одного графіка, причому розміри його не повинні бути більшого формату за сторінку роботи. Графік найкраще розташувати в тексті відразу після посилання на нього;

5) графік треба оформити так, щоб найістотніші сторони і зв'язки були чітко помітні від менш істотних. Важливу роль при цьому відіграє застосування різних умовних позначень і шрифтів. Добре оформлені графіки легше читаються.

Осі координат графіка викреслюють суцільними лініями. На кінцях координатних осей стрілок не ставлять. На координатних осях вказують умовні позначення і розмірності відкладених величин у прийнятих скороченнях. На графіку слід писати лише умовні літерні позначення, прийняті у тексті. Написи, що стосуються кривих і точок, залишають тільки у тих випадках, коли їх небагато і вони є короткими. Багатослівні підписи замінюють цифрами, а розшифровку наводять у підписуноківому підпису.

Якщо крива, зображена на графіку, займає невеликий простір, то для економії місця числові поділки на осях координат можна починати не з нуля, а обмежити тими значеннями, в межах яких розглядається ця функціональна залежність.

Для того щоб на лінійних графіках краще розрізнити окремі ряди чисел, для їх позначення використовуються різні способи. Найкраще їх було б розрізнити тоді, коли вони відзначені контрастними кольорами. Але тому що з малюнків наукових праць треба часто робити репродукції з метою їх розмноження, а виготовлення кольорових репродукцій досить складне, графіки виконують у чорно-білій техніці, застосовуючи різні позначення.

Лінійна діаграма

Дані лінійного графіка можна зображувати й у вигляді лінійної діаграми. У цьому разі відзначені в осях координат крапки з'єднуються з віссю абсцис. Порівняння динаміки явищ при лінійному графіку трохи ясніше і наочніше. Порівняння динаміки кількох явищ на одній лінійній діаграмі, особливо якщо їх більше 2–3, робить графік строкатим.

Для побудови лінійних діаграм зазвичай використовують координатне поле. На осі абсцис у певному масштабі відкла-

дається час або факторіальні ознаки (незалежні), на осі ординат — показники на певний момент чи період часу або розміри результативної незалежної ознаки. Вершини ординат з'єднуються відрізками, внаслідок чого отримують ламану лінію. На лінійні діаграми можна одночасно наносити кілька показників.

Лінійну діаграму особливо доцільно використовувати для порівняння однакової ознаки двох чи кількох різних груп (середній ріст учнів, середні оцінки контрольних робіт у 10-бальній системі).

Експериментальні і контрольні класи позначені різними лініями.

Стовпчикова діаграма

Для того щоб зробити графік наочнішим, у лінійній діаграмі замість ліній часто застосовують різноманітні смуги (стовпчики). Такою діаграмою можна зображувати як динаміку певного явища, так і порівнювати між собою будь-які ознаки двох чи більше сукупностей.

На стовпчикових (стрічкових) діаграмах дані зображуються у вигляді прямокутників (стовпчиків) однакової ширини, розміщених вертикально або горизонтально. Довжина (висота) прямокутників пропорційна зображуванам ними величинам.

При вертикальному положенні прямокутників діаграма зветься стовпчиковою, при горизонтальному — стрічковою.

Стовпчикову діаграму можна накреслити так, що стовпчики безпосередньо йдуть один за одним (сторони двох сусідніх стовпчиків відзначаються однією рисою) чи, з метою кращого розрізнення стовпчиків, головню, для підкреслення їхньої різної довжини, залишають між стовпчиками деякий проміжок.

За допомогою горизонтально-стрічкової діаграми можна, наприклад, наочно зобразити кількість дівчаток і хлопчиків різного віку в школі, також кількість задовільно і незадовільно

встигаючих учнів у різних класах чи співвідношення гарно і відмінно встигаючих учнів у групі у процентах.

Секторна діаграма

Розподіл будь-якої сукупності на частини нерідко буває доцільно зобразити розподілом кола на частині — сектори. Секторна діаграма являє собою круг, поділений на сектори, розміри яких пропорційні величинам частин зображеного об'єкта чи явища.

Секторну діаграму особливо зручно застосовувати при процентному розподілі чи будь-якому іншому релятивному розподілі частоти, коли хочуть особливо підкреслити частини цілого.

При побудові секторної діаграми знаходять насамперед для кожної релятивної частоти відповідне число градусів дуги. За допомогою транспортира виміряють відповідну дугу по колу чи куту центра кола. Далі викреслюють відповідні сектори і за необхідності по-різному їх заштриховують.

Секторна діаграма особливо наочна тоді, коли для позначення сектора застосовують різні кольори і в кожному секторі записується значення відносного числа.

Широкі можливості для надання допомоги досліднику у складанні таблиць і побудові графічних залежностей надають програмні засоби персональних комп'ютерів.

4.3. Обробка та оформлення результатів дослідження

Результати наукового дослідження узагальнюються з метою перетворення їх на джерело інформації. Формою узагальнення результатів дослідження може бути усний виклад або друкована праця. Усний виклад являє собою повідомлення або виступ перед аудиторією. Друкованою працею може бути реферат, стаття, науковий звіт, дисертація, монографія. За ре-

зультатами дослідження його автори також можуть підготувати до друку навчальний чи методичний посібник.

Усний виклад. З усним викладом науковець може виступити на науковій нараді, семінарі, конференції, симпозіумі та ін. Зазвичай час виступу обмежений. Тому повідомлення, а тим більше доповідь, мають бути стислими, конкретними, чіткими і якнайповніше відображати сутність виступу. Для досягнення цього виступ доцільно будувати за такою схемою:

Вихідні позиції. Показується, яку наукову концепцію покладено в основу наукового дослідження. Коротко дається виклад стану досліджуваної проблеми, обґрунтовується вибір теми дослідження та її актуальність.

Гіпотеза, завдання і мета дослідження.

Методи дослідження. Показується, які методи було обрано для вирішення конкретних завдань дослідження.

Основні аргументовані результати дослідження. Дається виклад основних кількісних результатів дослідження, аргументується їх достовірність, наводиться коротка інтерпретація і обґрунтованість цих результатів.

Висновки та пропозиції. Наводяться основні висновки з результатів дослідження і висуваються пропозиції щодо вдосконалення об'єкта дослідження.

Теоретична і практична значущість дослідження та його новизна. Показується, що нового вносять результати дослідження у наукову галузь, якої вони стосуються, яку практичну цінність мають ці результати, які невідомі раніше науці факти відкриті у процесі дослідження.

Упровадження результатів дослідження у практику. Дається виклад того, як результати дослідження відображено у публікаціях, які доповіді зроблено на нарадах, семінарах, конференціях.

Перспективи дослідження. Відкриваються перспективи подальших досліджень у зазначеній праці.

Слід наголосити, що усний виступ має розкривати тільки основну ідею проведеного дослідження і ні в якому разі не де-

талізувати окремі його положення. Для цього дослідник має глибоко усвідомлювати одержані результати, знайти найдодільнішу форму їх викладу, глибоко аргументувати і обґрунтувати їх як фактичним матеріалом, так і логічними міркуваннями. Головною у науковому виступі має бути його змістовність і наукова аргументація. Зайві слова, маловідомі терміни тільки знижують якість повідомлення чи виступу.

При написанні доповіді треба врахувати, що значна частина матеріалу може бути викладена на плакатах (слайдах), на яких зазвичай подають: статистичні матеріали, графічну інтерпретацію взаємозв'язків між елементами якоїсь системи, структуру системи, алгоритми, схему експерименту, виявлені залежності у табличній або графічній формі та ін. Тому в доповіді викладають коментарі (але не повторення!) до ілюстративного матеріалу. Це дає змогу на 20–30 % скоротити її.

Слід також мати на увазі, що за 10 хвилин людина може прочитати матеріал, розміщений на 4 сторінках надрукованого 14 кеглем через півтора інтервалу тексту, тому обсяг доповіді зазвичай є меншим від обсягу статті. Крім того, доповідач має реагувати на попередні виступи за темою його доповіді. Полемічний характер доповіді викликає інтерес слухачів і підвищує їхню активність.

Часто виступи учасників наукових зібрань публікують у вигляді *тез доповідей*. Обсяг тез доповіді зазвичай не перевищує 1–2 друкованих сторінок тексту. Тому тези доповіді мають відобразити тільки головні думки виступу.

Реферат є одним із найпростіших форм узагальнення результатів дослідження у письмовій формі. Рефератом називають короткий і стислий виклад основних положень дослідження. У рефераті найчастіше розкривається теоретичне і практичне значення досліджуваної теми, аналізуються наявні публікації з цієї теми, робиться оцінка і формулюються висновки щодо проаналізованого наукового матеріалу. Реферат має відобразити ерудицію його автора, уміння самостійно проаналізувати, систематизувати й узагальнити існуючу наукову інформацію.

Реферат, зроблений автором своєї наукової праці, називають *авторефератом* (наприклад, автореферат дисертації).

Наукова стаття вважається найпоширенішою формою друкованої продукції дослідника. Статті публікуються у наукових журналах, наукових або науково-методичних збірниках. Обсяг статті зазвичай сягає 10–12 сторінок друкованого тексту. Текст статті доповнюється ілюстративними матеріалами — таблицями, графіками, діаграмами, рисунками тощо.

Для майбутнього вченого важливо оволодіти технікою написання статей і підготовки доповідей на конференціях не тільки з точки зору задоволення вимог щодо кількості та рівня публікацій, а й з позицій сприйняття їх слухачами та читачами. Це зобов'язує до певної логіки побудови доповіді чи статті, високої вимогливості до їх форми, стилю і мови.

Опублікувати статтю — це означає зробити матеріал надбанням фахівців для використання в їхній роботі. Отже, треба писати просто і зрозуміло.

Слід уникати як передчасних публікацій, так і зволікання з публікаціями. У Фарадея був девіз: *to work, to finish, to publish*, тобто працюй, закінчуй, оприлюднюй, бо це надає пріоритет в авторстві і практично необмежену аудиторію.

Зазвичай перед написанням статті треба скласти її план, який найчастіше включає:

- 1) вступ — постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими практичними завданнями (5–10 рядків);
- 2) останні дослідження і публікації, на які спирається автор, виокремлення невирішених частин загальної проблеми, яким присвячується ця стаття (зазвичай ця частина статті становить близько 1/3 сторінки); її можна назвати “вихідні передумови”;
- 3) формулювання цілей статті (постановка завдання); цей розділ вельми важливий, бо з нього читач визначає корисність для себе даної статті; мета статті впливає з постановки загальної проблеми й огляду раніше викона-

них досліджень, тобто вона має на меті ліквідувати певні “білі плями” у загальній проблемі (обсяг цієї частини статті – 5–10 рядків);

- 4) виклад власне матеріалу дослідження. Невеликий обсяг статті вимагає виокремлення головного у матеріалах дослідження; іноді можна обмежитися тільки формулюванням мети досліджень, коротким згадуванням про метод вирішення задачі і викладом одержаних результатів; якщо на обсяг статті немає суворих обмежень, то доцільно описати методику дослідження повніше;
- 5) у закінченні наводяться висновки з дослідження і коротко подаються перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

Деякі журнали для авторів публікують навіть вимоги до структури статей.

Виклад змісту статті має бути систематичним і послідовним, відповідати науковому стилю (зрозумілість і виразність викладу, відповідність термінів їх сутності, чітке дотримання наукової термінології, лаконізм, послідовність викладу позицій, логічність, взаємозв'язок положень, виразність мови).

Думки автора статті мають бути зрозумілими, точними і короткими. Особливу увагу слід приділити синтаксису і редакції тексту. Зовсім помилково вважати, що тільки складна лексика і часте вживання запозичених слів надає статті науковості.

Для наукового стилю недоречні пишномовні вислови, надмірне акцентування дрібниць. Кожне речення наукової статті повинне мати конкретний зміст — голослів'я далеке від наукового стилю.

Особливого значення у науковій статті набуває виклад наукових висновків і пропозицій. Заклучна частина статті має бути викладена чітко і стисло, науково підкреслювати істотні аспекти результатів дослідження і розкривати шляхи їх практичної реалізації.

У науково-методичній статті головними є методичні поради з якогось конкретного питання. Фактичний матеріал, одер-

жаний на основі дослідження, у такій статті має ілюстративний характер.

Науковий звіт являє собою документ, у якому містяться вичерпні відомості про виконане дослідження. Будь-який науковий звіт має відповідати певним вимогам, до яких відносять: чіткість побудови; логічність побудови викладу матеріалу; переконливу аргументацію; стислість і точність формулювань; конкретність і доказовість викладу результатів дослідження; обґрунтованість пропонованих рекомендацій.

Конкретний зміст звіту залежить від галузі науки, у якій проводилось дослідження, та від мети і завдань самого дослідження. Проте узагальнена структура наукового звіту має включати такі складові частини: титульну сторінку встановленого зразка, список виконавців проведеного дослідження, реферат, зміст, основну частину (виклад результатів дослідження), список літератури і додатки. За необхідності додається також перелік скорочень, символів і спеціальних термінів з їх визначеннями.

Реферат звіту має відображати основні відомості про звіт: обсяг, кількість та характер ілюстративних матеріалів і таблиць, перелік ключових слів, сутність виконаної роботи, методи дослідження, короткі висновки і можливості застосування результатів дослідження. Мета реферату — стисло і конкретно передати сутність проведеного дослідження.

Основна частина звіту включає: вступ; аналітичний огляд; обґрунтування обраного напрямку дослідження; розділи звіту, що відображають методiku, зміст і результати проведеного дослідження (їх кількість визначається логікою проведеного дослідження); заключну частину (висновки і пропозиції).

У вступі коротко характеризують стан проблеми на момент початку її дослідження, мету, новизну та актуальність дослідження, доцільність його проведення.

В аналітичному огляді систематизовано і критично аналізують стан питання, якому присвячене дослідження. Сюди включають тільки ті відомості, які мають безпосереднє від-

ношення до теми звіту і насамперед нові ідеї та проблеми, а також можливі підходи до вирішення цих проблем. Суперечливі відомості, одержані з різних джерел, мають бути проаналізовані й оцінені особливо ретельно. Іноді аналітичний огляд складають і як самостійний звіт.

Обґрунтування вибору теми дослідження впливає з аналітичного огляду, на основі якого зроблено аргументовані та переконливі висновки. Не слід змішувати обґрунтування вибору теми дослідження і обґрунтування доцільності (необхідності) самого дослідження. Адже останнє визначається завданням на проведення дослідження, про що йдеться ще у вступі звіту.

У розділах звіту дається докладний і послідовний виклад змісту проведеного дослідження, наводяться одержані результати, у тому числі й негативні. До розділів включають теоретичний аналіз літературних джерел, методика дослідження. За результатами експериментальних досліджень розкривають мету і сутність експериментів, оцінюють точність і вірогідність одержаних даних, наводять аналіз цих даних, інтерпретують їх і порівнюють з теоретичними даними. Завершують ці розділи звіту трактуванням одержаних результатів дослідження і описом їх можливого застосування.

До заключної частини (висновки і пропозиції) включають оцінку результатів проведеного дослідження з точки зору їх відповідності вимогам завдань дослідження. Тут також можуть розглядатись шляхи та мета подальшої роботи, а також відзначається наукова і практична цінність результатів дослідження загалом.

До списку літератури включають всі використані джерела, у тому числі й малотиражні відомчі документи і звіти. Бібліографічний опис використаних джерел складають відповідно до існуючих вимог.

Додатки можуть включати найрізноманітніші додаткові матеріали звіту: проміжні математичні розрахунки; таблиці допоміжних цифрових даних; описи апаратури і приладів, що були використані у процесі дослідження; приклади анкет,

тестів, інструкцій, контрольних робіт тощо, розроблених для певного дослідження; ілюстративні матеріали допоміжного характеру. Розміщують додаткові матеріали у послідовності їх появи у тексті основних розділів змісту.

Дисертація (від лат. — розвідка, дослідження) являє собою кваліфікаційну наукову працю, виконану особисто здобувачем наукового ступеня у вигляді спеціально підготовленого рукопису. Вона містить висунуті автором для прилюдного захисту науково обґрунтовані теоретичні або експериментальні результати, наукові положення, а також характеризується єдністю змісту і свідчить про особистий внесок здобувача в науку.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук має відображати проведені автором дослідження, що відповідають одній з таких вимог:

- *отримання нових науково обґрунтованих результатів, які в сукупності вирішують конкретне наукове завдання, що має істотне значення для певної галузі науки;*
- *отримання нових науково обґрунтованих теоретичних або експериментальних результатів, які в сукупності є суттєвими для розвитку конкретного напрямку певної галузі науки.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора наук має відображати проведені автором дослідження, що відповідають одній з таких вимог:

- *одержання нових науково обґрунтованих результатів у певній галузі науки, які в сукупності розв'язують важливу наукову проблему;*
- *здійснення нових науково обґрунтованих розроблень у певній галузі науки, які забезпечують розв'язання значної прикладної проблеми.*

Дисертація має відобразити загальну наукову ерудицію дослідника, його знання теорії та історії досліджуваної проблеми, його особистий внесок у науку, його якості як вченого.

Дисертацію можна визнати як спеціальну форму наукового звіту. Тому загалом дисертація має відповідати загальним

вимогам до наукового звіту і складатися зі вступу, розділів, у яких розкривається зміст дослідження, висновків, списку використаної літератури і додатків. Обсяг дисертації, так само, як і вимоги до її оформлення, визначаються діючими в Україні положеннями “Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого наукового звання старшого наукового співробітника”.

Монографія — ґрунтовна друкована наукова праця, у якій один досліджуваний предмет, процес або явище розглядаються досить різнобічно і водночас цілісно та поглиблено. Авторство монографії може належати одній особі або колективу дослідників.

У монографії завжди розкривається стан досліджуваної проблеми, дається аналіз того, як вона вирішується на момент початку проведення дослідження. Далі розкривається сутність теоретичних і практичних ідей авторів дослідження, дається виклад методики дослідження, наводяться результати експериментальних досліджень. Результати дослідження докладно систематизуються і теоретично аналізуються. На основі цього робляться аргументовані висновки і наводяться обґрунтовані рекомендації щодо практичної реалізації одержаних у процесі дослідження результатів. У кінці наводять список використаних літературних джерел.

У закінченому вигляді монографія являє собою наукову книгу.

4.4. Мова і стиль викладу змісту наукової праці

Письмове оформлення наукової праці вимагає точності і виразності відображення думок дослідника. Виклад змісту наукової праці має бути послідовним, логічно завершеним, з чіткими формулюваннями, які виключають двозначне та неправильне розуміння інформації; мова тексту — виразною, лаконічною і відповідати нормам літературної мови. Назви і

заголовки наукової праці мають бути короткими і відображати сутність викладеного в них змісту.

Засмічення мови наукової праці неправильними зворотами, канцеляризмами свідчить про низьку грамотність автора, а то і про відсутність у нього чітких уявлень про ті питання, які він намагається викласти на сторінках своєї праці.

Складніші справи з термінологією. Може бути, що один термін іноді можна зрозуміти по-різному. Або навпаки, одне поняття може пояснюватись одразу кількома термінами. Термін може не відповідати і навіть суперечити поняттю. Неправомірно, коли автор без достатніх для цього підстав сам придумує нові терміни, при тому що для відповідних понять вже існують сталі терміни. Отже, використані у роботі терміни мають збігатися із загальноприйнятими у науковій літературі, підручниках і довідниках. Погане володіння дослідником спеціальними термінами вказує на його поверхові знання у відповідній галузі науки. Уведення кожного нового терміна замість вже звичного має бути науково обґрунтованим.

Не прикрашають науковий текст і терміни, запозичені з побутової мови. У науковій термінології ще дуже багато слів іноземного походження, які досить часто знаходять неправомірне застосування у викладі змісту наукових праць. Дуже часто в наукових текстах можна зустріти неправомірні русизми на кшталт “учбовий” замість “навчальний”, “рахую” замість “вважаю” тощо.

Саме через все це і засмічується наукова мова. Недаремно з цього приводу у спеціальній літературі іноді застосовують вислів “інформаційний шум”, який може бути характерним для багатьох наукових документів. Одна із найсуттєвіших причин цього — відсутність у автора уміння стисло і водночас досить повно викласти свої міркування, правильно застосувати засоби їх передачі.

Рубрикація тексту наукової праці — це поділ її на складові частини. Вона віддзеркалює схему наукового дослідження і передбачає чіткий поділ рукопису на окремі логічно співвідповідно порядковані частини.

Найпростішою рубрикою є **абзац** — відступ вправо на початковому рядку кожної частини тексту. Абзац, як відомо, не має визначених меж. Його найчастіше розглядають як композиційний прийом для об'єднання кількох речень, які викладають нову спільну думку в тексті. Абзаци роблять для увиразнення думки і надання їй довершеного характеру. Логічна цілісність виразу, притаманна абзацу, полегшує сприйняття тексту. Саме поняття єдиної теми, що поєднує абзац з усім текстом, є тим якісно новим, що несе в собі абзац порівняно з чисто синтаксичною “одиницею виразу” — реченням. Тому правильне розбиття тексту наукової праці на абзаци істотно полегшує її читання та сприйняття.

Абзаци одного підрозділу або розділу за змістом послідовно пов'язують один з одним. Кількість самостійних речень в абзаці може бути різною і змінюватися залежно від складності думки, яка передається.

Особливу увагу слід приділяти початкові абзацу. Перше речення абзацу ніби передає його тему, несе навантаження заголовка до решти речень, не втрачаючи при цьому зв'язку з попереднім текстом.

У кожному абзаці треба дотримуватися систематичності та послідовності викладу фактів, внутрішньої логіки їх висвітлення, яка значною мірою визначається характером тексту.

Такими є загальні правила розбиття наукового тексту на абзаци. Що стосується поділу на більші частини, то цього не можна робити шляхом механічного розчленування тексту. Структурні його частини будуються за логічними правилами розподілу поняття. Розглянемо застосування таких правил на прикладі розбиття *розділів основного тексту на підрозділи*.

Сутність першого правила полягає в тому, щоби *перерахувати всі види поняття, що ділиться*. Тому обсяг частин поділу має в сумі дорівнювати обсягові поняття, що ділиться. Це означає, що розділ за своїм змістом має точно відповідати сумарному смислового змісту наявних у ньому підрозділів. Недотримання цього правила може призвести до структурних

помилку подвійного роду. Помилка першого роду виявляється у тому, що розділ за своїм змістом вужчий від загального обсягу відповідних підрозділів, тобто, простіше кажучи, містить у собі зайві підрозділи.

Інша помилка виникає тоді, коли кількість підрозділів, що складають розділ, є за сутністю недостатньою.

Протягом усього процесу ділення *обраний критерій поділу має залишатися одним і тим самим* і не підмінюватися іншим. Так, якщо до розділу “Гуртки моделювання автомобільної техніки” ввести три підрозділи: моделі легкових автомобілів; моделі вантажних автомобілів і моделі автомобілів-всюдиходів, то це буде неправильно. Річ у тім, що автомобільна техніка розглядається тут замість однієї відразу за двома ознаками: видами вантажу, який перевозиться, та прохідністю. Отже, поперше, розподіл виявиться неповним, а по-друге, члени розподілу частково збігаються один з одним, бо серед автомобілів-всюдиходів є як легкові, так і вантажні автомобілі.

За змістом *члени ділення мають виключати один одного*, а не співвідноситися між собою як частина і ціле. Так, не можна з точки зору логіки визнати правильним поділ методів виховання на такі групи:

- 1) методи формування свідомості особистості;
- 2) методи формування позитивного досвіду суспільної поведінки;
- 3) методи створення виховних ситуацій;
- 4) методи стимулювання діяльності;
- 5) методи самовиховання.

Сутність логічної помилки такої класифікації тут у тому, що методи формування позитивного досвіду суспільної поведінки і створення виховних ситуацій у цьому разі штучно відокремлено, і їх названо як самостійні члени ділення — це методи однієї групи.

Ділення має бути неперервним, бо у процесі ділення треба переходити до найближчих видів, не перестрибуючи через них. Помилка, що виникає при порушенні цього прави-

ла логіки, має назву “стрибок при діленні”. Так, якщо розділ “Види речень” поділити на три підрозділи: 1) прості речення, 2) складнопідрядні речення і 3) складносурядні речення, то це явна логічна помилка змішування на одному рівні понять різного ступеня рубрикації. Правильним буде розбити розділ на два підрозділи: 1) прості речення і 2) складні речення, які поділяються на складнопідрядні і складносурядні.

Заголовки розділів і підрозділів дисертації мають точно відбивати зміст викладеного в них тексту. Вони не можуть скорочувати або розширювати обсяг закладеної смислової інформації.

Не рекомендується до заголовків включати слова на позначення загальних понять, вузькоспеціальних або місцевих термінів, скорочені слова й абревіатури, формули.

Кожен заголовок у науковому тексті має бути по можливості коротким, але й надмірна його лапідарність небажана. Чим коротший заголовок, тим він ширший за своїм змістом. Особливо небезпечні заголовки з одного слова. Такий заголовок не дає змоги визначити тему розміщеного під ним тексту.

Трапляється й інша крайність, коли дослідник хоче гранично точно передати у заголовку зміст розділу. Тоді заголовок розтягується на кілька рядків, що суттєво ускладнює його смислове сприйняття.

4.5. Прийоми викладення наукових матеріалів

Автор наукової праці має пам'ятати: зрозуміле ним у процесі дослідження ще не відоме потенційним читачам. Концентрація уваги на новому, чітке пояснення складних моментів, застосування аналогій відомими явищами і фактами стане запорукою привертання уваги читачів до основних положень праці. Складаючи план, роблячи виклад тексту, бажано передбачити, щоб читачам було надано можливість самостійно простежити всю послідовність дослідження. Але і це не головне. Важливо, щоб хід авторських міркувань завжди був у полі зору читача. Тому

кожний дослідник намагається донести до читача свої думки у найбільш ясному і зрозумілому, на його погляд, вигляді. Один вважає, що для цього досить лише коротко описати хід дослідження і детально викласти кінцеві результати. Інший ніби вводить читача до своєї творчої лабораторії, не поспішаючи веде його від етапу до етапу, детально і послідовно розкриваючи методи своєї роботи, її успіхи і невдачі, весь хід процесу дослідження. Так перед читачем проходить весь важкий шлях пошуку вченого від творчого задуму до заключного етапу роботи — підведення підсумків, формулювання висновків і пропозицій.

Перший варіант викладу часто використовується авторами наукових монографій, розрахованих на порівняно вузьке коло фахівців. Для будь-якої дисертації більш прийнятним є другий варіант викладення, який дає змогу краще виявити спроможність здобувача до самостійної науково-дослідної роботи. Це сприяє повнішому виявленню глибини його наукової ерудиції в певній галузі науки і спеціальних знань з питань дисертації, тобто відповідності її автора офіційним вимогам до здобувачів наукових ступенів.

В арсеналі авторів наукових праць (передусім наукових монографій, дисертаційних робіт) є кілька методичних прийомів викладу наукових матеріалів. Найчастіше використовуються такі прийоми: 1) послідовний; 2) цілісний (з подальшим обробленням кожного розділу); 3) вибірковий (розділи пишуться окремо у будь-якій послідовності).

Послідовний виклад матеріалу потребує більших витрат часу, бо автор не може переходити до наступного розділу, не закінчивши роботу над попереднім. Для оброблення одного розділу необхідно іноді перевірити кілька варіантів, аби знайти кращий з них. Водночас матеріал, який майже не потребує чорнової обробки, чекає черги і лежить без руху.

Цілісний прийом. Тут знадобиться майже вдвічі менше часу на підготовку кінцевого варіанта рукопису, бо спершу пишеться чернетка всього твору, ніби грубими мазками, потім відбувається його оброблення в частинах і деталях.

Вибірковий виклад матеріалів також часто застосовується науковцями. У міру готовності фактичних даних автор обробляє матеріали у будь-якому зручному для нього порядку, подібно до того, як художник пише картину не обов'язково з верхньої або нижньої частини. Тому обрати можна саме той прийом викладення, який видається найбільш прийнятним для перетворення так званого чорнового рукопису на проміжний або остаточний.

На цьому етапі роботи над рукописом із уже накопиченого текстового матеріалу, крім основних розділів, доцільно виокремити такі композиційні елементи праці: а) вступ; б) висновки і пропозиції; в) бібліографічний перелік використаних літературних джерел; г) додатки; д) покажчики.

Перед тим як переходити до остаточної обробки чорнового рукопису, корисно обговорити основні положення його змісту з науковим керівником.

Робота над остаточним варіантом рукопису. Коли макет чорнового рукопису готовий, всі необхідні матеріали зібрано, зроблено необхідні узагальнення, починається детальне шліфування тексту рукопису. Перевіряється і критично оцінюється кожен висновок, формула, таблиця, кожне речення, кожне слово.

Дослідник ще раз перевіряє, наскільки назва його роботи та назви розділів і підрозділів відповідають їхньому змісту, уточнює композицію дисертаційного твору, розміщення матеріалів та їх рубрикацію. Доцільно також ще раз перевірити переконливість аргументів на захист своїх наукових положень. Тут треба подивитися на власний твір немовби “чужими очима”.

Мовностилістична культура наукової праці значною мірою відображає загальну культуру її автора.

Мова і стиль наукової праці як частина писемної наукової мови склалися під впливом так званого академічного етикету, сутністю якого є інтерпретація власної і запозичених точок зору з метою обґрунтування наукової істини. Вже встановилися певні традиції у спілкуванні вчених між собою як в усній, так і в писемній мові. Проте не слід думати, що існує збірка

“писаних” правил наукової мови. Можна говорити лише про деякі усталені особливості.

Найхарактернішою ознакою писемної наукової мови є формально-логічний спосіб викладу матеріалу. Це знаходить своє відображення в усій системі мовних засобів. Науковий виклад складається головним чином з роздумів, метою яких є доведення істин, виявлених у результаті дослідження фактів дійсності.

Для наукового тексту характерними є смислова завершеність, цілісність і зв'язність. Найважливішим засобом виявлення логічних зв'язків тут є спеціальні функціонально-синтаксичні засоби зв'язку, що вказують на послідовність розвитку думки (спочатку, насамперед, потім, по-перше, подруге, отже та ін.), заперечення (проте, але, у той час як, тим не менше, аж ніяк), причинно-наслідкові відношення (таким чином, тому, завдяки цьому, відповідно до цього, внаслідок цього, крім того, до того ж), перехід від однієї думки до іншої (раніше ніж перейти до..., звернімося до..., розглянемо, зупинимось на..., розглянувши..., перейдемо до..., необхідно зупинитися на..., необхідно розглянути...), результат, висновок (отже, значить, як висновок, на закінчення зазначимо, все сказане дає змогу зробити висновок, підсумовуючи, слід сказати...).

Засобами логічного зв'язку можуть виступати займенники, прикметники і дієприкметники (цей, той, такий, названий, вказаний та ін.).

Не завжди ці та подібні їм слова прикрашають наукову працю, але вони є своєрідними дороговказами, які попереджають про повороти думки автора, інформують про особливості його творчого шляху. Читач наукового твору відразу розуміє, що слова “дійсно” або “насправді” вказують, що наступний текст має бути доведенням, “з іншого боку”, “навпаки”, “але” готують читача до сприйняття протиставлення, “бо” — пояснення.

У деяких випадках словосполучення розглянутого типу не тільки допомагають окреслити переходи авторської думки, а й

сприяють удосконаленню рубрикації тексту. Наприклад, слова “перейдемо до розгляду” можуть замінити заголовок рубрики. Вони, відіграючи роль невиділених рубрик, роз’яснюють внутрішню послідовність викладу, а тому в науковому тексті дуже потрібні.

На рівні цілого тексту для наукової мови, мабуть, основною прикметою є цілеспрямованість і прагматизм. Звідси стає зрозумілим, чому емоційні мовні елементи в наукових працях не відіграють особливої ролі. Науковий текст характеризується тим, що його складають лише точні, отримані в результаті тривалих спостережень і наукових експериментів відомості та факти. Це обумовлює і точність їх словесного вияву, і, таким чином, використання спеціальної термінології.

Завдяки спеціальним термінам стає можливим у короткій та економній формі давати розгорнуті визначення і характеристики наукових фактів, понять, процесів, явищ.

Необхідно пам’ятати, що науковий термін — це не просто слово, а втілення сутності конкретного явища. Отже, добирати наукові терміни і визначення необхідно дуже уважно. Не можна довільно змішувати в одному тексті різну термінологію, пам’ятаючи, що кожна галузь науки має свою, притаманну тільки їй термінологічну систему.

Не використовуюється також замість прийнятих у цій науці термінів професійна лексика, тобто слова та вирази, поширені у певному науковому середовищі. Професіоналізми — це не позначення наукових понять, а умовні, у вищому ступені диференційовані найменування реалій, які використовуються в середовищі вузьких фахівців і зрозумілі тільки їм. Це їхній своєрідний жаргон. В основі такого жаргону лежить побутове уявлення про наукове поняття.

Фразеологія наукової прози також вельми специфічна. Вона покликана, з одного боку, визначати логічні зв’язки між частинами висловлювань (такі, наприклад, стійкі сполучення, як “навести результати”, “як показав аналіз”, “на підставі отриманих даних”, “підсумовуючи сказане”, “звідси випливає, що”

та ін.), а з другого — позначати певні поняття, будучи, по суті, термінами (наприклад, “активний метод навчання”, “авторська методика”, “позиція дослідника” та ін.).

Розглянемо тепер **деякі особливості наукової мови**, які істотно впливають на мовностилістичне оформлення дисертації. Насамперед слід відзначити наявність великої кількості іменників із абстрактним значенням, а також віддієслівних іменників (дослідження, розгляд, вивчення та ін.).

У науковій прозі широко представлені відносні прикметники, оскільки саме вони, на відміну від якісних, дають змогу з граничною точністю вказувати достатні та необхідні ознаки понять.

Як відомо, не можна утворювати форми ступенів порівняння відносних прикметників. Тому в науковому тексті, використовуючи якісні прикметники, перевагу віддають аналітичним формам вищого та найвищого ступенів. Для утворення найвищого ступеня часто використовують слова “найбільш”, “найменш”.

Особливістю мови наукової прози є також відсутність експресії. Звідси домінуюча форма оцінки — констатація ознак, притаманних слову, яке визначають. Тому більшість прикметників є тут частинами термінологічних виразів. Так, правильним буде прикметник “наступні” замінити займенником “такі”, який всюди підкреслює послідовність перерахування особливостей і прикмет.

Дієслово і дієслівні форми мають у тексті наукових праць особливе інформаційне навантаження. Автори наукових праць зазвичай пишуть “*проблема, яка розглядається*”, а не “*проблема, яка розглянута*”. Ці дієслівні форми служать для окреслення постійної ознаки предмета (у наукових законах, закономірностях, встановлених раніше або в процесі цього дослідження), вони використовуються також при описі ходу дослідження, доведення, в описі устрою технічних об’єктів.

Широко вживаються також дієслівні форми недоконаного виду минулого часу дійсного способу, бо вони не фіксують відношення до дії, яка описується, на момент висловлювання.

Рідше — дієслова умовного і майже ніколи — наказового способу. Часто використовуються зворотні дієслова, пасивні конструкції, що обумовлено необхідністю підкреслити об'єкт дії, предмет дослідження (наприклад, “У цій статті розглядаються...”, “Передбачено виділити додаткові години...”).

У науковій мові дуже поширені вказівні займенники “цей”, “той”, “такий”. Вони не тільки конкретизують предмет, а й визначають логічні зв'язки між частинами висловлювання (наприклад, “Ці дані слугують достатньою підставою для висновку...”). Займенники “щось”, “дещо”, “що-небудь” через неконкретність їх значення в тексті наукових творів не використовуються.

Зупинимося тепер на *синтаксисі наукової мови*. Оскільки вона характеризується логічною послідовністю, тут окремі речення і частини складного синтаксичного цілого, всі компоненти (прості та складні), як правило, дуже тісно пов'язані один з одним, кожен наступний впливає з попереднього або є наступною ланкою в розповіді або міркуваннях. Тому для наукового тексту, який потребує складної аргументації і виявлення причинно-наслідкових відносин, властиві складні речення різних видів з чіткими синтаксичними зв'язками. Звідси розмаїття складених сполучників підрядності “завдяки тому, що”, “між тим як”, “тому що”, “замість того, щоб”, “з огляду на те, що”, “зважаючи на те, що”, “внаслідок того, що”, “після того, як”, “в той час як” та ін. Особливо часто використовуються похідні прийменники “протягом”, “відповідно до...”, “у результаті”, “на відміну від...”, “поряд з...”, “у зв'язку з” та ін.

У науковому тексті частіше зустрічаються складнопідрядні, ніж складносурядні речення. Це пояснюється тим, що підпорядковуючі конструкції відбивають причинні, часові, наслідкові, умовні тощо відношення, а також тим, що окремі частини у складнопідрядному реченні тісно пов'язані між собою. Частини ж складносурядного речення немов би нанизуються одна на іншу, утворюючи своєрідний ланцюг, окремі ланки якого мають незалежність і легко піддаються перегрупуванню.

Безособові, неозначено-особові речення в науковому тексті вживаються при описі фактів, явищ та процесів. Називні речення використовуються в назвах розділів, підрозділів і пунктів, у підписах під рисунками, діаграмами, ілюстраціями.

Писемна наукова мова має й чисто *стилістичні особливості*. Об'єктивність викладу — основна її стилістична риса. Звідси наявність у тексті наукових праць вставних слів і словосполучень на позначення ступеня достовірності повідомлення. Завдяки таким словам той чи той факт можна подати як достовірний (дійсно, насправді, зрозуміло), припустимий (треба гадати, як видно), можливий (можливо, ймовірно).

Обов'язковою вимогою об'єктивності викладу матеріалу є також вказівка на джерело повідомлення, автора висловленої думки чи якогось вислову. У тексті цю умову можна реалізувати за допомогою спеціальних вставних слів і словосполучень (“за повідомленням”, “за відомостями”, “на думку”, “за даними”, “на нашу думку” та ін.).

Діловий і конкретний характер опису явищ, які вивчаються, фактів і процесів майже повністю виключає емоційно забарвлені слова та вигуки. У науковій мові вже досить чітко сформувалися певні стандарти викладення матеріалу. Так, експерименти описуються зазвичай за допомогою дієприкметників пасивного стану. Наприклад: “*Одержані відомості про зміни у мотивації...*”, “*Було проаналізовано існуючі підходи...*”

Використання подібних синтаксичних конструкцій дає змогу сконцентрувати увагу читача тільки на самій дії. Суб'єкт дії при цьому залишається невизначеним, оскільки вказівка на нього в такого роду наукових текстах необов'язкова.

Стиль писемної наукової мови — це безособовий монолог. Тому виклад ведеться від третьої особи, бо увага зосереджена на змісті та логічній послідовності повідомлення, а не на суб'єкті. Порівняно рідко використовуються форми першої і зовсім не використовуються — другої особи займенників однини. Авторське “я” ніби відступає на другий план.

Нині стало неписаним правилом у науковому тексті замість “я” використовувати “ми”, з огляду на те, що вираз суб’єкта авторства як формального колективу надає більшого об’єктивізму викладенню. Справді, вираз авторства через “ми” дає змогу відобразити власну думку як думку певної групи людей, наукової школи чи наукового напрямку. І це цілком зрозуміло, оскільки сучасну науку характеризують такі тенденції, як інтеграція, колективність творчості, комплексний підхід до вирішення проблем. Займенник “ми” та його похідні якомога краще передає й відтінює ці тенденції.

Ставши фактом наукової мови, займенник “ми” обумовив цілу низку нових похідних словосполучень, наприклад, “на нашу думку”. Проте нагромадження в тексті займенника “ми” справляє малоприємне враження. Тому автори наукових праць (і особливо дисертаційних) намагаються використовувати звороти, що виключають наявність цього займенника. На допомогу приходять конструкції з невизначено-особовими реченнями (*“Спочатку здійснюють аналіз результатів контрольних робіт, а потім роблять висновки про вплив...”*). Використовується також форма викладу від третьої особи (*“Автор вважає...”*). Аналогічну функцію виконує речення з пасивними дієприкметниками (*“Розроблений комплексний підхід до вивчення...”*), в якому відпадає потреба у фіксації суб’єкта дії, що тим самим дає змогу уникати в тексті дисертації особових займенників.

Якостями, які визначають культуру наукової мови, є точність, ясність і стислість. Смилова точність — одна з головних умов забезпечення наукової та практичної значущості інформації, вміщеної в тексті дисертаційної праці.

Недоречно вжите слово може суттєво викривити сенс написаного, призвести до подвійного тлумачення тієї чи тієї фрази, надати всьому тексту небажаної тональності.

На жаль, автори наукових праць не завжди досягають правильного слововживання: недбало добираючи слова, спотворюють висловлену думку, припускаючись лексичних помилок, позбавляють наукову мову точності та ясності.

Точність наукової мови забезпечується ще й дотриманням стилістичних норм і зв'язків слів у реченні. Порухення їх породжує неправильне тлумачення висловленої думки. Так, дво-значною є конструкція: *“Інші прагнення з подібними мотивами відсутні”* (інші прагнення чи подібні мотиви відсутні — зрозуміти важко).

Ще одна необхідна якість наукової мови — її ясність. Ясність — це вміння писати доступно і дохідливо. Практика показує, що особливо багато неясностей виникає там, де автори замість точних кількісних значень використовують слова і словосполучення з невизначеним або надто узагальненим значенням. Насправді чи можуть задовольнити читача наукового тексту, який хоче бачити у кожному рядку тексту конкретні й точні дані, такі фрази: *“Необхідна інформація вчителям, які зацікавлені в ній, надається періодичними виданнями та окремими відомостями в засобах масової інформації”*. *“Для забезпечення нормального перебігу навчального процесу потрібно, щоби попередньо була проведена відповідна підготовка педагогічних працівників, які зацікавлені в цьому”*.

Дуже часто автори дисертацій пишуть “та ін.”, не знаючи, як продовжити перелік, або вводять до тексту словосполучення “цілком очевидно”, коли не можуть викласти інших аргументів. Звороти “відомим чином” або “спеціальним пристроєм” нерідко засвідчують, що автор у першому випадку не знає яким чином, а у другому — яким саме пристроєм.

Здебільшого порушення ясності викладу викликане намаганням деяких авторів надати своїй праці уявної науковості. Звідси і зовсім непотрібна наукоподібність, коли простим усім добре відомим предметам дають ускладнені назви. Так, можна прочитати:

“Нова ідея знайшла цілковиту підтримку в освітянському середовищі”. А чому не сказати про підтримку ідеї більш конкретно і зрозуміло: вчителями, науково-педагогічними працівниками.

Причиною неясності висловлювання може стати неправильне розташування слів у реченні. Наприклад: *“Чотири по-*

дібні установи обслуговують кілька тисяч людей". Тут підмет не відрізняється за формою від прямого додатка і тому незрозуміло, хто (або що) є суб'єктом дії: люди чи установи, які їх обслуговують.

Нерідко доступність і дохідливість називають простотою. Простота викладу сприяє тому, що текст дисертації читається легко, тобто коли думки автора сприймаються без ускладнень. Проте не можна ототожнювати простоту і примітивність. Не слід також плутати простоту із загальнодоступністю наукової мови. Популяризація тут виправдана лише в тих випадках, коли наукова праця призначена для масового читача. Головне у мовностилістичному оформленні тексту дисертації полягає в тому, щоб її зміст за формою свого викладу був доступний для того кола вчених, на яких ця праця розрахована.

Стислість — третя необхідна й обов'язкова якість наукової мови. Реалізація цієї якості означає вміння уникнути непотрібних повторів, надмірної деталізації і словесного мотлоху. Кожне слово і вираз служать тут тій меті, яку можна сформулювати так: якомога не тільки точніше, а й стисліше донести сутність справи. Тому слова і словосполучення, які не несуть жодного смислового навантаження, мають бути повністю виключені з наукового тексту.

Багатослів'я або мовна надмірність найчастіше виявляється у вживанні зайвих слів. Наприклад: "З цією метою вчитель використовує *наявні* засоби наочності" (якщо засобів немає, то й використовувати їх не можна); "Перевіркою було встановлено, що *існуючі* нормативи забезпечення студентів навчальною літературою у багатьох навчальних закладах були значно занижені" (нормативи, які не існують, не можуть бути ні завищеними, ні заниженими).

Щоб уникнути багатослів'я, необхідно насамперед боротися із плеоназмами, коли до тексту вповзають непотрібні слова. Вони свідчать не тільки про мовну недбалість її автора, а й часто вказують на нечіткість його уявлення про предмет дослідження або на те, що він просто не розуміє точного сенсу

слів, узятих із чужої мови. Так з'являються сполучення типу: “інтервал перерви”, “внутрішній інтер'єр” та ін.

До мовної надмірності слід віднести і вживання без потреби чужомовних слів, які дублюють українські і тим самим невинувато ускладнюють вислів. Навіщо, наприклад, говорити “нічого екстраординарного”, коли можна сказати “нічого особливого”; замість ординарний — звичайний, індиферентне — байдуже, ігнорувати — не помічати, лімітувати — обмежувати, орієнтовно — приблизно, функціонувати — діяти, диверсифікація — різноманітність, детермінувати — визначати, апробація — перевірка, креативний — творчий та ін.

Інший різновид багатослів'я — тавтологія, тобто повторення одного й того самого іншими словами.

Питання для самоконтролю

1. Який існує порядок проведення наукового дослідження?
2. Схарактеризуйте методи зведення результатів експериментальних досліджень.
3. Які вимоги існують до обробки та оформлення результатів дослідження?
4. Назвіть правила до мови і стилю викладу змісту наукової праці.
5. Які існують прийоми викладення наукових матеріалів?

ЛІТЕРАТУРА

1. *Асмолов А. Г.* По ту сторону сознания: методологические проблемы неклассической психологии: учеб. пособие для студ. вузов., обуч. по спец. “Психология” / А. Г. Асмолов. — М.: Смысл, 2002. — 480 с.
2. *Балл Г. О.* Интегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування головних понять [Текст] / Г. Балл // Психологія і суспільство. — Тернопіль, 2009. — № 4 (38). — С. 25–53.
3. *Балл Г. А.* “Психология” методологии: рациогуманистический взгляд [Текст] / Г. А. Балл // Вопросы психологии. — М., 2011. — № 2. — С. 3–13.
4. *Берулава Г. А.* Методология современной психологии / Г. А. Берулава. — М.: Изд-во МПСИ, МОДЭК, 2009.
5. *Бурлакова Н. С.* Патопсихологический эксперимент: методология и перспективы [Текст] / Н. С. Бурлакова // Вопросы психологии. — М., 2014. — № 3. — С. 3–13.
6. *Василюк Ф. Е.* Методологический анализ в психологии / Ф. Е. Василюк. М.: МГППУ; Смысл, 2003.—240 с.
7. *Вачков И. В.* Нужна ли практическому психологу методология? / И. В. Вачков // Труды ярославского методологического семинара. Методология психологии. — Ярославль, 2003. — С. 72–79.
8. *Верб Л. Я.* Методологические основы психологии: учебно-методическое пособие / Л. Я. Верб, М. И. Коваленко. — СПб.: ИВЭСЭП, Знание, 2006. — 76 с.
9. *Винославська О. В.* Емпіричні методи психології [Текст] / О. В. Винославська // Практ. психологія та соц. робота. — 2005. — № 5. — С. 1–7.
10. *Войскунский А. Е.* Качественный анализ данных как инструмент научного исследования [Текст] / А. Е. Войскунский, С. В. Скрипкин // Вестн. Москов. ун-та. Сер. 14. Психология. — 2001. — № 2. — С. 93–108.

11. *Волков Б. С.* Методология и методы психологического исследования / Б. С. Волков. — М.: Фонд “Мир”: Академ. проект, 2005. — 352 с.
12. *Голев С. В., Голева О. С.* Методология и методы научного исследования, методика психологического исследования / С. В. Голев, О. С. Голева. — Херсон: ОМУРЧ “Украина” ХФ, 2010. — 213 с. — Ч. 1.
13. *Гуменюк О.* Концепції психологічного впливу в сучасній психології [Текст] / О. Гуменюк // Психологія і суспільство. — 2003. — № 1. — С. 34–89.
14. *Гусельцева М. С.* Психология и история: смена типов рациональности [Текст] / М. С. Гусельцева // Вопр. психологии. — М., 2011. — № 2. — С. 13–24.
15. *Домнич Т. М.* Наукові методи оцінки психологічного захисту [Текст] / Т. М. Домнич // Практ. психологія та соціальна робота. — 2002. — № 1. — С. 43–45.
16. *Добронравова І.* Новітня філософія науки / І. Добронравова, Т. Білоус, О. Комар. — К.: Логос, 2009.
17. *Дорфман Л. Я.* Методологические основы эмпирической психологии: от понимания к технологии: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Л. Я. Дорфман. — М.: Смысл; Академия, 2005. — 288 с.
18. *Завершнева Е. Ю.* Принципы неопределенности и дополнителности в квантовой механике и психологии: проблема методологических заимствований [Текст] / Е. Ю. Завершнева // Вестн. Москов. ун-та. Сер. 14. Психология. — 2001. — № 4. — С. 67–76.
19. *Загальнопсихологічні* категорії в сучасному семантичному просторі / В. Носков, А. Кальянов, О. Єфросиніна // Соц. психологія: укр. наук. журн. — 2007. — № 5. — С. 3–11.
20. *Зинченко В. П., Мамардашвили М. К.* Проблема объективного метода в психологии / В. П. Зинченко, М. К. Мамардашвили // Вопросы философии. — 1977. — № 7. — Постнеклассическая психология. — 2004. — № 1.

21. *Зинченко В. П.* Теоретический мир психологии [Текст] / В. П. Зинченко // *Вопр. психологии.* — 2003. — № 5. — С. 3–17.
22. *Карандашев В. Н.* Методика преподавания психологии: учеб. пособие / В. Н. Карандашев. — СПб.: Питер, 2006. — 206 с.
23. *Карицкий И. Н.* Методология практической психологии / И. Н. Карицкий // *Труды ярославского методологического семинара. Методология психологии.* — Ярославль, 2003. — С. 135–158.
24. *Карпенко З.* Предмет і метод аксіопсихології особистості / З. Карпенко // *Психологія і суспільство: укр. наук.-екон. та соц.-психол. часоп.* — 2008. — № 1. — С. 35–62.
25. *Кісарчук З. Г.* Методологія і методи практичної психології [Текст] / З. Г. Кісарчук // *Практ. психологія та соц. робота.* — 2002. — № 2. — С. 53–57.
26. *Кісарчук З. Г.* Методологія і методи практичної психології [Текст] / З. Г. Кісарчук // *Практ. психологія та соц. робота.* — 2002. — № 3. — С. 29–34. — *Продовження. Початок 2002, № 2.*
27. *Кісарчук З. Г.* Методологія і методи практичної психології [Текст] / З. Г. Кісарчук // *Практ. психологія та соц. робота.* — 2002. — № 4. — С. 61–64. — *Продовження. Початок 2002, № 2, 3.*
28. *Константинов В. В.* Методологические основы психологии / В. В. Константинов. — М., СПб.: Питер, 2010.
29. *Корнилова Т. В.* Методологические основы психологии: учеб. пособие / Т. В. Корнилова, С. Д. Смирнов. — СПб.: Питер, 2008. — 320 с.
30. *Корольчук М. С., Трофімов Ю. Л.* Методологічні та теоретичні проблеми психології / М. С. Корольчук, Ю. Л. Трофімов. — К.: Ніка-Центр, 2008.
31. *Крушельницька О. В.* Методологія і організація наукових досліджень / О. В. Крушельницька. — К.: Кондор, 2009.

32. *Кун Т.* Структура научных революций / Т. Кун. — М., 1975.
33. *Ломов Б. Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. — М.: Наука, 1984. — 445 с.
34. *Лубовский Д. В.* Введение в методологические основы психологии / Д. В. Лубовский. — М.; Воронеж, 2007.
35. *Маланов С. В.* Методологические и теоретические основы психологи / С. В. Маланов. — М.; Воронеж, 2005.
36. *Мазилов В. А.* Экопсихологическая парадигма как методологическое основание общей психологии [Текст] / В. А. Мазилов // *Практ. психологія та соц. робота.* — К., 2014. — № 4 (181). — С. 55–62.
37. *Максименко С. Д.* Методологічні проблеми загальної психології [Текст] / С. Д. Максименко // *Практ. психологія та соц. робота.* — 1999. — № 3. — С. 2–4.
38. *Максименко С. Д.* Методологічні проблеми загальної психології [Текст] / С. Д. Максименко // *Практ. психологія та соц. робота.* — 1999. — С. 2–4.
39. *Манухина С. Ю., Занковский А. Н.* (сост.) Методологические основы психологии. Хрестоматия. Учебно-методический комплекс / С. Ю. Манухина, А. Н. Занковский. — М.: ЕАОИ, 2009. — 152 с.
40. *Марцинковская Т. Д.* Психология искусства в ГАХН: методология и эмпирика [Текст] / Т. Д. Марцинковская // *Вопр. психологии.* — М., 2012. — № 4. — С. 94–105.
41. *Ментальна* модель світу як психологічна категорія [Текст]: збірник / І. В. Кузнецова // *Наук. часоп. НПУ ім. М. П. Драгоманова.* Сер. 12, Психологічні науки: Зб. наук. праць. — К.: НПУ, 2006. — Вип. 11 (35). — С. 31–39.
42. *Методологія і методи практичної психології* [Текст] // *Практ. психологія та соц. робота.* — 2002. — № 6. — С. 58–62. — Закінчення. Початок у № 2–4, 2002.

43. *Методология*, теория и методы психологического исследования: учебно-методический комплекс / сост. В. А. Каратерзи. — Витебск, 2010.
44. *Мусатов С. О.* Передумови кризових явищ у психології / С. О. Мусатов // Педагогіка і психологія: науково-теоретичний та інформ. журн. АПН України. — 2005. — № 3 — С. 5–17.
45. *Никандров В. В.* Методологические основы психологи / В. В. Никандров. — СПб.: Речь, 2008.
46. *Новиков А. М., Новиков Д. А.* Методология научного исследования / А. М. Новиков, Д. А. Новиков. — Донецк: “Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2010.
47. *Рибалка В. В.* Методологічні питання наукової психології (досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату): навч.-метод. посіб. / В. В. Рибалка // АПН України; Ін-т педагогіки і психології професійної освіти. — К.: Ніка-Центр, 2003. — 204 с.
48. *Рузавин Г. И.* Методология научного познания: учеб. пособие для ВУЗов / Г. И. Рузавин. — М.: ЮНИТИ, 2009.
49. *Образцов П. И.* Методы и методология психолого-педагогического исследования: учеб. пособие / П. И. Образцов. — СПб.: Питер, 2004. — 268 с.
50. *Основи методології та організації наукових досліджень:* навч. посіб. для студ., курс., асп. і ад'юнктів. — К.: ВПЦ “Київський університет”, 2010.
51. *Основи науково-дослідної роботи:* навч. посіб. для студ., асп. та докторантів філос. ф-ту / упоряд. А. Є. Конверський, В. І. Лубський, Т. Г. Горбаченко, В. А. Бугров, І. В. Кондратьєва; за ред. д-ра філос. наук, проф. А. Є. Конверського. — К.: Вид.-полігр. центр “Київський університет”, 2004.
52. *Степанов О. М.* Методологічні і теоретичні проблеми психології: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.

- освіти / О. М. Степанов. — Тернопіль: ТПНУ, 2007. — 74 с.
53. *Татенко В. О.* Методологічні проблеми сучасної психології [Текст] / В. О. Татенко // Педагогіка і психологія. Вісн. Академії педагогічних наук України. — К., 2012. — № 1 (74). — С. 14–21.
54. *Теория и методология психологии: постнеклассическая перспектива* / отв. ред. А. Л. Журавлев, А. В. Юревич. — М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 2007. — 528 с.
55. *Фейерабанд П.* Избранные труды по методологии науки / П. Фейерабанд. — М., 1986.
56. *Фурман А. В.* Методологічне обґрунтування багаторівневості парадигмальних досліджень у соціальній психології [Текст] / А. В. Фурман // Психологія і суспільство. — Тернопіль, 2012. — № 4 (50). — С. 78–125.
57. *Фурман А. В.* Методологія парадигмальних досліджень у соціальній психології: монографія / А. В. Фурман. — К. — Тернопіль: Економічна думка, 2013.
58. *Фурман А. В.* Категорійна матриця взаємозв'язку образів суб'єктивної реальності і психологічних чинників самоактуалізації дорослого [Текст] / А. Фурман, Т. Ковальова // Психологія і суспільство. — Тернопіль, 2011. — № 4 (46). — С. 72–81.
59. *Чиркова Т. И.* Методологические основы психологии / Т. И. Чиркова. — М.: Вузовский учебник, НИЦ ИНФРА-М, 2013.
60. *Шорохова Е. В.* Принцип детерминизма в психологии / Е. В. Шорохова // Методологические и теоретические проблемы психологии. — М., 1969. — С. 5–56.
61. *Щедровицький Г.* Методологічна організація системно-структурних досліджень і розробок [Текст] / Г. Щедровицький // Психологія і суспільство. — 2004. — № 2. — С. 30–49.

62. *Юревич А. В.* Интерпретативные традиции и параметры развития психологической науки [Текст] / А. В. Юревич // *Вопр. психологии.* — М., 2005. — № 5. — С. 119–130.
63. *Янчук В. А.* Методология и методы научного исследования в психологии и социальных науках. Академия последиplomного образования. — Минск, 2011. — 373 с.

У запропонованому навчально-методичному посібнику розкрито проблеми методології психології як самостійної галузі наукового пізнання, сутності та змісту основних категорій, представлено загальну характеристику методологічних принципів наукового пізнання психології. Розглянуто питання взаємозв'язку методології, методів та методики психологічного дослідження та висвітлено різноманітні класифікації методів психології. У посібнику описано специфіку методологічних проблем у теоретичній, практичній та побутовій психології та представлено характеристику кризового стану методології психологічної науки.

Окремий розділ присвячено питанням проведення наукового дослідження, який допоможе читачу при написанні власної наукової роботи.

Для студентів вищих навчальних закладів, аспірантів, докторантів та молодих науковців.

Туриніна Олена Леонтіївна

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Навчально-методичний посібник

Редактор *Ю. А. Носанчук*

Коректор *А. А. Тютюнник*

Комп'ютерне верстання *А. П. Нечипорук*

Оформлення обкладинки *О. О. Стеценко*

Підп. до друку 28.09.16. Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 12,09. Обл.-вид. арк. 8,86. Наклад 1000 пр.

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)

03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

Видавець і виготовлювач

ДП "Видавничий дім "Персонал"

03039 Київ-39, просп. Червонозоряний, 119, літ. XX

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3262 від 26.08.2008 р.*